

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 65 (16676)

2003 чылдың
ИЮНЬ 10,
вторник

Ат салган шагы 18.45
Садар өртээ 3 рубль.

Россиянын Күрүне бот-догуннаашкынынын хүнүнгө

ХҮНДҮЛҮГ ААЛЧЫЛАР

Россия Федерациязынын күрүне бот-догуннаашкынынын дугайында Декларацияны 1990 чылдың июнь 12-де хүлээп алган. Ол төөгүлүг уjur-дузалыг документ болур. Россияга федералдыг тургузугун принциптерин бадыткаарынга, күрүне эрге-чагыргазын быжыглаарынга, демократтыг күрүнени тургузарынга, чурттун экономиктиг күчүзүн хөгжүдериңге ол улуг салдарны чедирген. Бо чылын Россиянын Күрүне бот-догуннаашкынынын хүнүн Россияга болгаш Тывага калбаа-биле демдеглээр.

Россия хүнүнгө тураскааткан Москвага июнь 12-де болур байырлыг хемчеглерге Тыва Республиканын бөлүк хүндүлүг аалчылар киржир. Ооң составында ТР-ниң Чазак Даргазы, Найырал, Хүндүлел орденнерин,

РФ-тиң Чазааның Хүндүлел бижинин болгаш өске-даа шаңалдарнын эдилекчизи Ш.Д. Ооржак, ТР-ниң Улуг Хуралынын Төлээлекчилер палатазынын даргазы, "Хүндүлелдин Демдээ" орден, ССРЭ-ниң болгаш Тыва Республиканың медальдары-биле шаңнаткан Д.К.Х. Ооржак, эмчи-гинеколог, Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи Г.М. Маады, Бии-Хемниң "Кызыл тараачын" совхозтун механизатору чораан күш-ажылдын хоочуну, Ленин ордени болгаш өске-даа шаңалдарлыг Н.И.Овчаров, Кызылдың № 5 школа-гимназиязынын директору, РФ-тиң улус өөредилгезинин тергини, ТР-ниң алдарлыг башкызы И.П.Самойленко кирип турар.

Хүндүлүг аалчылар Г.М.Маады, Н.И.Овчаров, И.П.Самойленко дүүн Москваге ужул чорупканнар. Ш.Д.Ооржак биле Д.К.Х. Ооржак июнь 11-де байырлалга

киржири-биле ужултарлар.

КЫЗЫЛ ШӨЛГЕ ЧЫСКААЛГА

Россия Федерациязынын күрүне бот-догуннаашкынынын дугайында Декларацияны хүлээп алган хүнүнгө тураскааткан улуг чыскаал Москваның Кызыл шөлге июнь 12-де болуп эртер. Анаа Россиянын бүгү девискээрлеринин культура, уран чүүл ажылдакчыларынын төлээлекчилери киржир. Олар боттарынын республиказынын, крайынын, облазынын, округунун онзагай национал культуразын болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдизин азы чер-чуртунун арнын Бүгү-россиянын делегейинин чонунга көргүзүп бараалгадыр. Ол болза Россия Федерациязынын бурунгаар хөгжүлдизинин, улустарнын быжыг найыралынын, оларнын культуразынын сайзыралынын, национал чоргаа-

ралынын көргүзүү болур.

Тыва Республиканы төлээлеп, күрүне филармониязынын "Тыва" ансамблинин бөлүк артистери чыскаалга киржир. Ону Начын Чоодо удуртуп чоруур. Олар Москвага чеде бергеннер.

БҮГҮ-РОССИЯ ТАНЫЖАР

Россия хүнүнгө тураскааткан Бүгү-россиянын "Россиянын девискээрлери-2003" деп сески делгелге-ярмарка дүүн Москвада ажыттылган. Россиянын девискээрлер аразынга харылзаларны быжыглаар, Россия рыногунга Тыванын бүдүргөн бараанарын, тыва улустун онзагай национал культуразын суртаалдар сорулга-биле Тыва бо улуг делгелгеде киржип турар.

Республиканың "Тыва-текст", "Урянхай", "Суй белек" болгаш өске-даа бүдүрүлгелери боттарынын бүдүргөн эки шынарлыг

продукцияларын ында делгээн. Ол ышкаш Тыванын аяныр ажил-агыгы киржип турар. Хевис кылыгылары, даараан хептер аймаа, янзы-бүрү аннар кештери, тыва национал суй белектер болгаш өске-даа бүдүргөн продукциязын тывалар бүгү-россияга таныштырып турар.

ТЫВАГА ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

Россиянын хүнүнгө тураскааткан байырлал хемчеглери Тыванын хоорайларынга, кожууннар төптеринге, суурларга болуп эртер. Кызылга байырлал чыскаалы Арат шөлүңге июнь 12-де 10 шақта эгелээр, митинг база болур. Тускай план езугаар янзы-бүрү спортчу маргылдаалар найысылалга эртер. Арат шөлүңге аныктар ансамбльдеринин артистери солун программалыг концертти көргүзөр. Байырлалга тураскааткан өске-даа хемчеглер болур.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Уран чүүлче сагыш салыышкын

ТЫВА ТЕАТРАДА — ПЕТЕРБУРГ

В.В.Норенкога Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын шаңнал тыпсып турары.

Санкт-Петербурктун Н.Черкасов аттыг театр академиязы тыва студиянын дөрткү салгалын доостуруп турар. Петербурктун дөрткү белээ — академиянын бо чылгы доозукчуларынга "Драма болгаш кино артизи" деп мергежилди дээди эртемниң дипломнарын найысылалдың эн-не чараш, барыксанчыг өргээзи — В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга тывыскан.

Июнь 6-да болган "Азия төвүнүн ак дүннери" деп онзагай оюн-көргүзүгүнүн баштайгы кезээн академиянын ректору Л.Г. Сундстрем ажыдып, тыва театрын сценанын ол кезээ Петербург академиязынын байырлыг аудиториязы кылдыр чарлаан. "Доозукчуларывыстың диплом ажылдары — шиилерни чүглө бистер, академия эвес, а күрүнениң аттестация комиссиязы база шылгаар. РФ-тиң Культура яамызынын бадылааны комиссия даргазын сценаже чалап алылыңар" — дээш, ТР-ниң алдарлыг артизи Солун-оол Ляндупту чарлапты. Аттестация комиссиязынын даргазы доозукчу студентилеринин бараалгатканын шиилери-даа, пародия шоу-даа эн-не бедик деңгелге күүсеттингенин онзалап демдеглээн. "Бистин

театрывыс чаа күш, немелдебиле долдунган. Ол — улуг мастер Владимир Васильевич Норенконун ажылынын түнели-дир" деп айытты. Дараазында академиянын ректору Л.Г. Сундстрем сөс алыры билек, сцена кырында чайнын чечектери дег, аяныг кеттинген, каас-чараш доозукчуларга чалыны назынның сүүзүнү — студент чылдарнын эн-не ыдык, хөлзенчиг минуталары келген. Эртемниң бедиин тепкен — өөрүнчүг-даа, сагыш-сеткил уяраксап кээр — кударанчыг-даа бо минуталар оларны эрткен студент чылдарындан бот-тускайлаң ажыл, амыдыралдың эргининче үдеп турары ол.

Уран чүүлге кайгамчык салым-чаяннын бадыткаан, тергин өөредилгелиг студентилер Олимпиада Кара-Сал, Эдуард Куулар, Сайдаш Монгуш кызыл

Дээди эртемниң дипломнары — доозукчуларнын холдарында.

дипломнарын алганнар. 17 доозукчуларнын аразындан Олег Бады-Сагаан бо хүннерде кинода тырттырып турар болду. Дараазында сестү бо кезээниң хүндүлүг аалчызы ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак алган:

—Байырлалдың хүндүлүг киржикчилери! Бөгүн бүгү тыва чонумга байыр чедирип тур мен! Ажык дээр адаанда музей— Санкт-Петербург хоорайга, уран чүүлдүн мастерлери— педагог башкыларга, урулгарнын адаилеринге өөрүп четтиргенивисти илередип, мөгейип тур бис!

дык башкыларынга шаңалдарны ТР-ниң Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазындан В.Балчый-оол, А.Куулар номчуп тывыскан. А ТР-ниң Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамынын сайыды Э.А.Данзын "талантылыгыларнын боодалын" өөрүшкү-биле уткуп, кызыл дипломнуларга белектерни сунган. ТР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы, тыва театрын директору К.Т. Тагаланов Санкт-Петербурктун башкыларынга өөрүп четтиргенин илередип, чаа

Кызыл диплом алганнарнын бирээзи — Сайдаш Монгуш.

Джампа ТИНЛЕЙ: "РОССИЯНЫҢ ЧОНУНУҢ НАЙЫРАЛЫ БЫЖЫГ-ДЫР"

Июнь 2-де Кызыл хоорайда Парлалга бажыңның хуралдар залына Россияның буддистеринин гуру башкызы, буддизм философияның доктору хүндүлүг Геше Джампа Тинлей башкы-биле парлалганың массалыг информация чепсектеринин ажилдакчылары парлалга конференциязы эрттирген.

Аңаа ТР-ниң Чазаанда шажын талазы-биле айтырылгаларга хамаарыштыр ажилдап турар Камбаа Дамчатович болгаш "Шын", "Тываның аныяктары", "Тувинская правда", "Тыва Республика", "Центр Азии" солуннарының, "Башкы" журналының, "Тыва ТВ" болгаш "Новый Век" теле-дамчыдылгаларның ажилдакчылары киришкен.

Журналистерниң салган айтырылгалары-даа хөй болган. Эң эгезинде хүндүлүг гуру Джампа Тинлей бодунуң келген сорулгаларын чыылганнарга таныштырган. Сөөлгү чылдарда Россияның бодунда-даа, ооң составында Калмыкия, Бурятия, Тывада-даа ооң өөреникчилеринин саны көвүдөп турар. Ынчангаш өөреникчилеринге чаа билиглер бээр, оларга лекциялар номчуур дээш ол чылдың-на Россияга кээп турар. Россияның чонунун буддизм өөрединин угаан

сайзыралыңа, сагыш-сеткил оожургалыңа ажыктыын, амыдыралга деткимчелин хөлчөк билеп эгелээн болгаш, чыл соонда ол чаа-чаа хоорайларже чалалгаларны ап турар. Чалалгаларның хары угда хөй болганындан чамдызындан ол ээлдээ-биле ойталаар-даа ужурга таваржып турган.

Хүндүлүг гуру (башкы) каяа-даа баарга, чон Чырыткылыг XIV Далай-ламаның Россияга каян келиринин дугайында бо-ла айтырар болган. Кыдат күрү-

нениң холгаарлаашкынынын салдары-биле эрткен чылын ол Россияга кээп шыдавайн барган. Бо чылын база Чырыткылыг XIV Далай-лама кээп шыдавас. Ынчалза-даа келир чылын оон кээп болурунун аргалары бар бооп турар.

Салдынган айтырылгалардан хүндүлүг гуру башкы Джампа Тинлей Россияда янзы-бүрү христиан секталарның көвүдээнинче онза кичээнгейни салган. Христиан миссионерлер боттарының шажынынче кижилер эвилелдээр дээш янзы-бүрү хоралыг аргаларны ажыглап турары дыка хомуданчыг. Гипноз дээрн ашкыш аргалар ажыглап, кижилерниң сагыш-сеткилинге хоралыг салдарны чедеиреп турарлар. Бо талазы-биле кижилер кончуг оварымчалыг болур болза эки. Бир эвес хамааты кижии Россияда Конституция езугаар хүлээп алдынган христиан-православ азы буддизм шажынын эдерер болза, оларда кандыг-даа коргунчуг чүве чок. Олар кижилер-

ниң сагыш-сеткилинче кайы-хамаанчок холгаарлавайн турар. Буддизм дээрге тыва чоннун сагыш-сеткили, национал культуразы-биле сырый тудуш төрөөн шажыны болур. Революция мурнунда ук шажын Тывага делгеренгей турда, тыва чоннун сагыш-сеткили оожургалдыг, национал езу-чаңчылдары чаагай турган.

Оон ыңай амгы тыва чоннун кижии чок апаарга, чедеи хонук, дөртөн тос хонук эрттирип арагалаар чоруун кончуг шын эвес деп көргөн. Ужуру болза кижии чок апаарга, чедеи хонгаш-ла, аш-чем дээжизи өргүп, сан салыр болза эки. Чүге дээрге чок болган кижинин сүнезини чедеи хонгаш-ла, чаа байдалче кирер (өлүр). Ынчан ол сүнезин чүгле өрттөткен аш-чем чыды-биле чөмөннөр. Чедеи хонгаш-ла, чаа байдалче шилчип тура, сүнезин эң сөөлүнде дыка арыг байдалга кээр. Ынчан ол чаа арыг оранга катап төрүттүнүп болур. Бир эвес чок болган

кижинин төрелдери чедеи хонук азы дөртөн тос хонук эрттирип тургаш, кайы-хамаанчок арагалап, маргыш, чогуш-содаа үндүрер болза, ооң сүнезини азыптенип, багай оранга төрүттүнүп болур. Аргалыг-ла болза кижии чок апарган соонда, 49 хонук эрткиже, кайы-хамаанчок шимээн үндүрбейн, чок болган кижии дугайында эки, чаагай бодалдар бодаар болза эки.

Оон ыңай хүндүлүг гуру геше Джампа Тинлей Кыдаттын составында Тибетте тибет чоннун амыдыралының берге байдалдарының дугайын онзалап чугаалаан. Бир эвес Кыдаттын Чазааның тибет чонга хамаарылгазы Россияның Чазааның тыва чонга хамаарылгазы ышкаш, демократчы, чаагай күзел, чүткүлдүг турган болза, тибет чон каян-даа оон составындан үнер деп чүткүвес, кыдат чон-биле чаңгыс аай эп-сеткилдиг ажылдаар дээш дыка кызарлар ийик. Херек кырында байдал сыр дедир. Кыдатта тибет чон кызагдал-түрегделдиг байдалда чурттал турар. Тибет өг-бүле бажыңыңа Чырыткылыг XIV Далай-ламаның чуруун безин азар эрге чок. Ол дээш өг-бүлениң ээлерин кыдат эрге-чагырга кара-бажыңнап каап болур. Хөй националдыг демократтыг Россияда магальг-дыр. Чырыткылыг XIV Далай-ламаның чуруу чүдүкчү бүрүзүнде бар. Кандыг-даа нацияның чону бодунуң чүдүлгезинге чүдүп болур. Харын-даа бодунуң составында биче буурай чоннарда Россияның Чазаа бүгү тала-биле дузалап турары дыка эки-дир. Ындыг чуртка хөй националдыг чоннун найыралы быжыг болур. Ол дергүлүг журналистерниң оон-даа хөй айтырыыңа хүндүлүг гуру Джампа Тинлей харыылаан.

Борис ОНДАР.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ӨМҮНЭЭЗИНДЕН

"Орук шимчээшкенинин дүрүмнерин кижилерин эзирик байдалдыг чорааш үрээр чоруктарының чамдык хевирлери дээш административтиг хары-салганы күштелдирер база торгоалдар түңнерин ажыглаар чурумунуң дугайында" Тыва Республиканың 1996 чылдың июль 8-те №607 (1999 чылдың апрель 8-те №169, 2001 чылдың апрель 25-те №990 өскерилгелери болгаш немелделери-биле) Хоойлузунуң федералдыг хоойлужудулгага карышкак болуп турарын хүлээп көөр дугайында ТР-ниң прокурорунун бирги оралакчызының билдиришкенинин талазы-биле, ажыглаарыңа ооң күш чогуунуң талазы-биле хамааты негелдени Тыва Республиканың Дээди суду 2003 чылдың апрель 18-те көргөш, шийтирилээни болза:

ТР-ниң прокурорунун бирги оралакчызының билдиришкенинин хандырар.

"Орук шимчээшкенинин дүрүмнерин кижилерин эзирик байдалдыг чорааш үрээр чоруктарының чамдык хевирлери дээш административтиг хары-салганы күштелдирер база торгоалдар түңнерин ажыглаар чурумунуң дугайында" 1996 чылдың июль 8-те №607;

"Орук шимчээшкенинин дүрүмнерин кижилерин эзирик байдалдыг чорааш үрээр чоруктарының чамдык хевирлери дээш административтиг хары-салганы күштелдирер база торгоалдар түңнерин ажыглаар чурумунуң дугайында" ТР-ниң 1999 чылдың апрель 8-те №169 Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында;

"Орук шимчээшкенинин дүрүмнерин кижилерин эзирик байдалдыг чорааш үрээр чоруктарының чамдык хевирлери дээш административтиг хары-салганы күштелдирер база торгоалдар түңнерин ажыглаар чурумунуң дугайында" Тыва Республиканың 2001 чылдың апрель 25-те №990 Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында" Тыва Республиканың хоойлуларын федералдыг хоойлужудулгага карышкак, судтуң шийтири хоойлу езугаар күштүг болуп кирер хүнден ажыглаттынмас деп санаар.

Бо шийтир дугайында дыңнадыгы ону хоойлу езугаар хүлээп көргөнгөниң соонда, "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.

Шийтир 2003 чылдың апрель 29-та хоойлу езугаар күштүг болуп кирген.

Тыва Республиканың дарга-лакчызы Ч.Д.Аал-оол, секретары С.В.Монгуш составтыг Дээди суду 2003 чылдың июнь 3-те Кызыл хоорайга ажык суд хуралына Тыва Республиканың "Чер тургузуунуң дугайында" 2000 чылдың июнь 3-те №512 Хоойлузу федералдыг хоойлужудулгага карышкактыг болгаш ооң кезээнде 1 чүлдүн 1 пунктузу, кезээнде 1 чүлдүн 8 пунктузу, кезээнде 1 чүлдүн 2 пунктузу, кезээнде 7 чүлдүн 2 пунктузу, кезээнде 7 чүлдүн 4 пунктузу, кезээнде 9 чүлдүн 1 пунктузу, кезээнде 12 чүлдүн 2 пунктузу, 13 чүлү болгаш 36 чүлүнүн 3 пунктузу ажыглаттынмас база эрге-хоойлулу уржуктарны болдурбас дээр дугайында Тыва Республиканың прокурорунун бирги оралакчызының билдиришкенинин талазы-биле хамааты негелдени көргөш, РФ-тин Кеземче кодекзинин 199, 253 чүлдериң удуртулга болдургаш, судтуң шийтирилээни болза:

Тыва Республиканың "Чер тургузуунуң дугайында" 2000 чылдың июнь 3-те №512 Хоойлузу федералдыг хоойлужудулгага карышкактыг болгаш ооң кезээнде 1 чүлдүн 1 пунктузу, кезээнде 1 чүлдүн 8

пунктузу, кезээнде 7 чүлдүн 2 пунктузу, кезээнде 7 чүлдүн 4 пунктузу, кезээнде 9 чүлдүн 1 пунктузу, кезээнде 12 чүлдүн 2 пунктузу, 13 чүлү болгаш 36 чүлүнүн 3 пунктузу федералдыг хоойлужудулгага карышкактыг, ажыглаттынмас база эрге-хоойлулу уржуктарны болдурбас дээр дугайында Тыва Республиканың прокурорунун бирги оралакчызының билдиришкенинин кезик-чамдык хандырар.

Чер тургузуу — черге хамаарылганы таарыштырарын, шинчилээрин, планнаарын, черни ажыглаарын болгаш камгалаарын организастаарын, чер тургузуунуң объектилерин чурумчударын, чер тургузуунуң ажыла-агыялар аразынын болгаш иштики ажыл-агыйларның телевилелдерин тургузарын доктаадып турар кезээнде 1 чүлдүн 1 пунктузунуң хоойлу езугаар шийтирниң кирген үезинден чер тургузуунуң объектилери болуп административтиг девискээрлиг тургузунуң азы ооң кезээнин девискээри, чер участкалары, оларны дамчыштыр чер тургузуунуң боттанып турары көрдүнүп турар кезээнде 1 чүлдүнүн 8 пунктузу; чер тургузуун чер участкаларының ээлеринин,

ажыглакчыларының болгаш арендаторларнын, а ол ышкаш чер участкаларын алыр кордалдыг хамаатыларнын болгаш юридиктиг эргелиг албан черлеринин билдиришкенинин (дилеглеринге) үндөзилеп чорударын доктаадып турар кезээнде 9 чүлдүн 1 пунктузу; чер тургузуунуң ажыл-чорудулгазын акшаландыраарыңа 36 чүлдүн 3 пунктузун езугаар тускайжытынган бюджеттен дашкаар фондулар тургустунуп болуру айыттынган 12 чүлдүн 1 пунктузу федералдыг хоойлужудулгага карышкактыг, ажыглаттанмас база эрге-хоойлулу уржуктарны болдурбас деп хүлээп көөр.

Билдиришкенинин арткан кезеэн хандыраарындан ойталаар.

Шийтир дугайында дыңнадыг "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаатынган турар.

Шийтир талазы-биле хомудалды шийтир бүрүнү-биле кылдынган үеден 10 хонук дургузунда Россия Федерациязының Дээди судунче кирип болур. Шийтир долузу-биле 2003 чылдың июнь 9-та кылдынган турар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы "2003 чылдың чайынында уругларның кадыкшыл, дыштанылганын организаастаары" деп темалыг "Төгерик столду" эрттирген. Хоойлужудулга палатазының Эрте, өөредилге, культура, өг-бүле болгаш аныяктар политиказының талазы-биле комитетинин даргазы Таисья Болустаевна Куулар "Төгерик столду" ажылын чоруткан. "2003 чылда назы четпестерни хаара тудуп, кадыкшыл, дыштанылганын организаастаары" деп дыңнадыгны ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А. Т. Конгар таныштырган. Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының сайыды А. П. Морозов, оң оралакчызы У. С. Ондар, Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамының сайыдының оралакчызы Э. Б. Куулар, Күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле яамының сайыдының оралакчызы О. К. Дамдын, ТР-ниң Аныяктар херектеринин талазы-биле күрүне комитетинден С. К.-Д. Монгуш база РФ-тиң Социал камгаладылга фондузунун Тывада регионалдыг фондузунун даргазының оралакчызы А. В. Сухов сөс алганнар.

Уругларның чайгы дыштанылганын организаастаарының айтырыгларын чугаалашкан "Төгерик столду" медеглел, дыңнадыгларындан дараазында түңнелдерни үндүрүп болур.

"Соон — истээр, мурнун — хынаар" дигир. Мурнувуста чайгы дыштанылганын организаастыг ажылын деңзигүүлээрде, эрткен 2002 чылда уругларның чайгы дыштанылганын организаастаар ажил кандыг деңгелге турганын көрүптээлинер. ТР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитетинин сан-чурагайында 2002 чылда республикага шупту 254 кадыкшылга лагерьлери бүрүткеттинген. Хоорай кыдынының—29, школа чанының—127, профильдиг—18, спорт-кадыкшылдылганың—4 база күш-ажылдыг дыштанылганың 76 лагерьлери ажилдап турган. Шупту 30280 уруг дыштанган, оң иштинде эрткен чылдарнынга деңнээрге, өскүс уруглар — 1,5, инвалид уруглар—1,2, иштики херектер учедунда турарлар — 2, ажил чок ада-иелернин уруглары 1,8 катап хөй болган.

Чайгы үеде кадыкшылдылга лагерьлеринге 930 кижизидикчи башкылар болгаш жогайлар, 109 медицина ажилдакчылары хереклеттинген. База ол ышкаш Бүгү-россияның уруглар төптери "Океан", "Орленок" лагерьлеринче — 217, Анала хоорайже — 15 уругну дыштандырган.

А 2003 чылда уругларның чайгы дыштанылганын чогумча-

лыг, эки байдалга эрттиреринче кайы хире кичээнге угланган. Бо чылгы уругларның чайгы дыштанылганын организаастаарының айтырыгларын 2003 чылдың апрель 23-те ТР-ниң Чазаның хуралына көрген. Чазактың "2003 чылда назы четпестерни хаара тудуп, чайгы дыштанылганын организаастаарының дугайында" деп №246 доктаалында республикага чайгы дыштанылга организаастаарының составы база кылып чорудар ажилдарның планы бадылаттырган. Уругларның чайгы дыштанылга черлеринин материалдыг баазанын хынаары, ТР-ниң девискээринде бар лагерьлеринин паспортжудулганын болгаш юридиктиг бүрүткелдин чорудары, акшаландырышкынны тодардып, лагерьлеринин аш-чем продуктулары, медикаментилер, инвентарь-биле долу хандырганын чедип алыры кылып чорудар ажилдарның планынче кирер. Аңаа немей кижизидикчи башкыларны, эмчилерни база лагерьинин өске-даа ажилдакчылары шилип белеткээр, кадыкшылга лагерьлеринин удурткучуларын методиктиг пособие-лер-биле хандыраы чугула деп көрген.

Республиканың болгаш федералдыг бюджеттен көрдүнген акшаландырышкынны үлээрин ведомстволар аразының комиссиязы харыылап турар (дарга-

лерин камгалап, хоорай кыдынының дыштаныр черлеринин санын көвүдедири; 4) — кадыкшылдылга болгаш кижизидилге ажилдарының шынарын экижидери; 5) — элээдилерни хаара тудуп, ажилга хүлээп алырының хемчеглерин күштелдирери.

Ынчангаш 2003 чылда республикага 33,5 муң уругларны хаара тудар, 364 лагерьинин ажилын организаастаары планнаттыган. Оң иштинде ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының — 257, Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының шугуму-биле 95 лагерьлер ажилдаар. Күш-ажыл яамызының шугуму-биле ажилдаар лагерьлер уругларны халас дыштандыра база инвалид уругларга "ие болгаш чаш" деп олуттуг путевкаларны бүдүн чыл дургузунда берип турар. Өске министерство, ведомстволарның шугуму-биле 12 лагерь ажилдаар. Бүгү-россияның "Океан",

зунун шугуму-биле путевкалар алырының чурumu. 2003 чылда социал камгаладылга чери дамчыштыр камгаладылга эрткен хамаатылар уругларның санаторлуг кадыкшылга лагерьлеринче (бүдүн чыл дургузунда), хоорай кыдынының стационар болгаш школа чанының хүндүскү лагерьлеринче путевкаларны путевканың чартык азы бүдүн өртээ-биле 15 хар чедир уругларынга садып ап болур. Ведомстволар аразының комиссиязының шийтпирлээни-биле республикада хоорай кыдынының стационар лагерьлеринче путевкаларны ортумак өртээ 4000 рубльге дең. Ук фондунун хандырылганы-биле путевкаларны 2000 рубльге садып ап болур. Социал камгаладылга фондузунга кирген билдиришкинеринин хүлээп алдынганын барымдаалап, бюджет организациялары боттарының ажилдакчыларының уругларынга путевкаларны 100

Уруглар болгаш дыштанылга

ЧАЙГЫ ЛАГЕРЬЛЕР — КИЧЭЭНГЕЙИВИСТЕ

зы—Конгар А. Т.). Республиканың ведомстволар аразының комиссиязы база социал ажилга адырларының удурткучулары бо чылдың май 13-те уругларның чайгы дыштанылганын чугаалашкан Бүгү-россияның селектор хуралына киришкен. Ук хуралдың киржикчилери уругларның чайгы дыштанылганын чогумчалыг организаастаарының эң-не чугула айтырыгларынга доктаган: 1) — уругларның кадыкшылынга болгаш амы-тынынга айыл чок чорутку чедип алыры; 2) — акшаландырышкынның чогуур сорулгаларынга ажыглаттынып турарын хынаары; 3) — бар дыштанылга лагерь-

"Орленок" лагерьлеринче 210, Кадык камгалал яамызының шугуму-биле "Белокуриха", "Шира" курорттарында 1010 уругларны дыштандыраы планда көрдүнген. Уругларның чайгы дыштанылганын организаастаар ажилды акшаландыраарыга 2003 чылдың республика бюджетинден өөредилге яамызының шугуму-биле 5788, Ие-чаш, өг-бүле камгалалының фондузундан—600 муң, РФ-тиң Социал камгаладылга фондузунун ТР-де федералдыг салбырының шугуму-биле—10707,8 муң (кожууннарже—6891,7 муң) рубльди аңгылаан.

Социал камгаладылга фонду-

хуу чиигелдеге ап болурлар. Уругларның чайгы дыштанылганының чангыс сезону 15 хонук хуусаалыг, бо чылдың баштайгы сезону июнь 6-ның хүнүнден эгелзэн.

—Ниитизи-биле уругларның чайгы дыштанылганын организаастаар ажил, чамдык шаптаразынар бар-даа болза, чыл келген тудум экижи олурары илдең. Бөгүнде эң-не кол айтырыг — акшаландырышкын. Планада көрдүнген ажилдар херек кырында бүдүп, чогултунга бээрин күзээр-дир мен—деп, Т.Б.Куулар "Төгерик столду" ажылын төндүрген.

Тайгана ОЧУР.

ӨРТТЕР ӨӨСКҮП ЭГЕЛЭЭН

Бо чылын республика девискээринге 134 арга-арыг болгаш хову-шөлдер өрттери болган. 124 өрттерни үезинде өжүрген. Сөөлгү хүннерде агаар-бойдус изил, кааннап эгелээни-биле өрттер өөскүп эгелзэн. Частан бээр 5748 га черге арга-арыг өрттери хыпкан, 4696 га черге хову-шөлдер өрттери болган.

Бо хүннерде дүвренчиг байдал Каа-Хем кожуунунун девискээринде тургустунган. Ында 5 арга-арыг өрттери хып турар. Ылангыя Сизим девискээри нарын байдалда. Улуг-Хем кожуунунун девискээринде 3 өрттүн хып турары демдеглеттинген. ТР-ниң бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлел талазы-биле эргелелдин ажилдакчылары хып турар өрттерни дүрген өжүрер талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап эгелзэн. Ап чоруткан хемчеглеринин түңнелинде 47 арга-арыг даамалдары, 60 ажыг парашютист-десантниктер, арга-арыг камгалалының 47 ажилдакчылары, тус черниң чурттакчыларындан 42 кижичи арга-арыг өрттерин өжүреринге доктаамал киржип турар.

Чамдык кожуннарның девискээринде чангыс-чангыс өрттер хып турар, ону улгаттырбайн өжүреринин хемчеглерин кожун, суму чагыргалары бодунга алыры чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

"ЫНАНГАНЫНЫҢ БАЖЫН ЫТ ЧИЗИН"

Эрткен неделяның пятницада УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының элчеглиг сессиязынга ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчыларын томуйлаарында депутаттарның чөпшээрел бээринин дугайында айтырыгны хүн чурумунче кирген турган. Аңаа Чазак Даргазы Ш. Д. Ооржак кадрлар айтырыгына хамаарыштыр чугааны кылган, ону июнь 7-ниң "Шын" солунда парлаан. Оң чугаазында ТР-ниң амгы күштүг болуп турар Конституциязын хүлээп алганының соонда, ийи чыл иштинде кылдынган чүүлдерге, республикада социал-политиктиг байдалга хамаарыштыр анализти берген.

Бо чоокку үелерде безин Чазак Баштыңының оралакчыларына аныяк кадрлар томуйлаткылаан. Шериг-оол Дизижики-ович оларга улуг идегелди онаап, республика дээш, оң чону дээш кызымак ажилдаарына бүзүрөп турар. Ынчангаш сессияга бадылаттырып алгаш, чангыс демниг ажилче бүзүрелдиг шымныгары чугула. Чазак Даргазы саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Радислав Баянга болгаш оң бо ажилдап келген үеде кылган чүүлдеринге хамаарыштыр анализти берген. Ындыг турбуже Хоойлужудулга палатазының депутаттары чажыт бадылаашкында Р. С. Баянны эрттирбейн барган. Арткан кандидатура-ларны Чазак Даргазы сессияга улаштыр бадылаттырбайн, айтырыгны дедир кыйгыртып ал-

ган. Моон көөрге депутаттарның чамдызы эрге-чагыргаларның бир демниг ажилдаарына, чоокшулажылгаже чүткүлдүг эвес болуп турары илден.

Элдептиг чүвези — шупту кандидаттар олар комитеттерге бадылап-бадылап, сөс кырында деткип-деткип, херектиң езулуг үези келирге, дедир тепкеш чыдыптары. Кандыг чылдагаан-биле, чүну бодааш, олар күсекчи эрге-чагыргага чөрүлдежип турарларыл? Эрге-чагыргаларның удур туржугазын уламчылаарына кым сонуургалдыг болуп турарыл? Бирээзинге бирээни чугаалап, өскезинге өскени чугаалап, кылган-туткан чүүлдер бодаан чүвези-биле каржып чоруур, келир үедеги улуг сорулгаларны бөгүнгүнүн хензиг сонуургалдары-биле солуй шаап алып, кыдыра бодалдыг, кызы үзелдиг чоруур "чоннуң айбычларына" элчок-даа, чаржынчыг-даа.

Ындыг байдалды чамдык депутаттарның талазындан бо-ла эскерип болур. Чазактың кирген хоойлу телевилелдерин олар комитеттерге хүлээп алгаш, бирги номчулгада чангыс-даа депутат ажы-биле ону шүгүмчүлел кылбайн, хоойлунун кандыг чүүлүнге таарышпайн турарын дорту-биле чугаалабайн, сессияда бадылап эрттирбейн баар чоруктар хаая эвес таваржып турар. Оң чижээнге Чазактың киргени 47 хоойлу телевилелден тозун эрттирбээнин, оларның 6-зын кандыг-даа

үндезин чокка бадылаваанын айтып болур.

Хоойлужудулга палатазының пятницада болган сессиязынга кадрлар айтырыын чугаалажып турда, депутаттар Борис Монгуш, Вячеслав Ушкалов, Хонук-оол Монгуш бот-хууда сагыш-бодалдарны аткаар каггаш, күрүненин ниити эрге айтырыгларына шыңгы харысалгалыг болурунче эш-өөрүн кыйгырган. Ынчангаш Радислав Баянның кандидатуразын ажык бадылаашкын-биле эрттирерин саналдааннар. Ынчалза-даа депу-

Сессия соонда

тат Борис Балчий-оол ук саналды деткивейн, чажыт бадылаарын саналдаан. Ажык болгаш чажыт бадылаары, электронуг бадылаашкын деп үш хевир турда-ла, депутаттар электронуг бадылаашкынны херекке албайн, чажыт бадылаары-биле халчып чоруй барганнар. Ынчан-на оң түңнелдери кандыг болуру илден апарган. Радислав Баянның кандидатуразы дээш 22 депутаттын 13-ү бадылаан, 8-и удур болган, бир депутат бюллетенини күш чок кылдыр үредеп каан болган. Ынчангаш оң кандидатуразын сагышты-биле эрттирбээни илереп келген. Моон мурнунда Чазак Даргазының чамдык оралакчыларын бо депутаттарның база эрттирбээнин сагындырып

каалы. Удур туржулга уламчылавышаан хевээр ышкажыл?

Хоойлужудулга палатазының барык шуптузу эрткен чылын Чазактың деткишкини-биле "Чоннуң шилилгези" деп шимчээшкининин дузазы-биле депутаттап эрте бергеннер болгай. Олар чонга эрге-чагыргалар аразында удур туржушкунну болдурбас бис, эптиг-демниг ажилдаар бис деп бүзүредип тургаш, сонгуттуруп алганнар. Бодунун үезинде сонгучуларынга берип турган азаашкыннары чагай сестер болуп артып калганы бо ышкажыл? Чаа парламент тургустунуп келирге, республиканың чону ам-на кады демниг ажилдажылга болур-дур деп бодап турган. Ынчалза-даа "ынанганының бажын ыт чизин, ынгыржактың бажын өрт чизин" дээн ышкаш байдал тургустунган, Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарына ынаып аргажок апарган хире. Олар республиканың чугула өндүр сорулгаларын херекке албайн, боттарының думчуун хараттынып, хууда эрге-ажыын, чаңгыс хүнүн бодаар болганнары денди хараадаачыг болбас аргажок. Моон-даа сонгаар олар бо-ла хевээр "ежежи" туруп алыр болза, кады ажилдажылгага улуг шаптаразынар тургустунуп болур дээрзин догааштырыг чокка чугаалап болур.

Лия МОНГУШ.

Бодалдар, сүмелер

ХҮРЕШ – КҮШТҮҢ ШЫЛГАЛДАЗЫ

Бүзүрээр мен

Май 20-нүн 66 дугаарлыг "Шын" солунда Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем ажылдакчызы Б.Баярсайханнун "Ийи чоннун национал хүрежиниң келир үези" деп чүүлүн улуг сонургал-биле номчуп таныштым.

Шынап-ла, Тываның төөгүзүнге чоокку чылдарда болуп көрбээн хүрештин улуг байырлалы болган.

Мен бодаарымга, Тыва национал хүреш федерациязының даргазынга турсоруктуг, чогадыкчы ажылдап шыдаар төлөптиг кижилерниң бирээзинге ТР-ниң Улуг Хуралының депутады Самойлов Хилик-оолович Монгуш хамааржыр. Ол Тываның алдарлыг мөгези Арзылаң Чамьянның уруунун оглу, тыва хүрештин сайзыралы, тыва мөгелерниң келир үези дээш сагыш аарып чоруур кижик деп билер мен. Ол 1999 чылда "Шын" солунунуң шаңналы дээш тыва хүрешке Баян-Өлгий аймактын мөгелери Күрүне начыны О.Бахыт база аймак мөгелерин ук аймакка боду чедип чораш, чалап эккеп турганын сактыр мен. База тыва чоннун чоргааралы Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш баштаан мөгелеривисти Улан-Батор хоорайга 2002 чылдын Шагаа байырлалына турскааткан хүрешке, 2001 чылда Баян-Өлгий аймактын наадымынга Начын Кунгаа, Алик Комбуй-оол сугларны чедирип, моол мөгелер-биле ачыр-дачыр хүрештирип турган болгай.

Орлан ДОНГАК,

ССРЭ-ниң самбо хүрешке спорт мастеринге кандидат.

АРАЙ ДАЛАЖЫПКАН

Шаг төөгүден бээр тыва хүреш национал тыва оюннарда кол черни ээлеп келген болгаш ол бо хүннерге чедир тыва чоннун сонургалын хайныктырып турар. Мен база тыва чонум-биле бир дөмей, тыва хүрешти 50-60 чылдардан эгелээш, ам бо хүннерге чедир көрүп келдим. Эң ылаңгыя май 9-та болгаш Наадым хүрештерин сонургап көөр мен. Ам бо 2003 чылдын май 8-9 хүннеринин хүрештерин улуг сонургал-биле көрдүм. Эң ылаңгыя бо болган хүрештериниң онзагай талалары чүл дээрге, маңаа Моолдун 2 дакпыр чемпиону, авырга мөге баштаан 3 моол мөгениң киржилгеши.

Май 8-те 16 мөгениң долгандырыг хүрежин дыка сонургадым. Чүге дээрге бо хүрешке мөге кижик шупту мөгелер-биле хүрежири солун болгаш онзагай болур чүве чорду. Мөге кижиниң кайы хире күштүү, оон көстүп келир. Бо удаада бистиң Тываның алдарлыг оглу, чаан мөге Аяс Монгуш шуптузундан артык күштүүн көргүскөш, ол авырга, арзылаң моол мөгелер-

ни октааш шүүлгени тыва чонга чоргаарал.

Чылдың-на эртер «Шын» солуннун шаңналы дээш тыва хүреш бо чылын база-ла Моолдун 3 шыырак мөгелериниң киржилгеши-биле онзагай, солун эрт-

кенин демдеглээр апаар. Черле ынчаш күштүг кижик күштүг. Бо келген моол мөгелерниң боттарының удурланыкчыларын онза, чараш аргаларны кылгаш, арыг октааш чон мурнунга девип-самнай бээрге, көрүштүг-даа.

Дыка-ла онза чорду. Амгы бо берге үеде болуп турар хүрештерге деткикчилерин черле мактавас арга-жок. Эң ылаңгыя май 8-те болган хүрешти эрттиреринге Барыын-Хемчик кожуундан келген бо хире онза солун хүрешти эрттиреринге деткикчи болган оолдарны эр хейлер деп солун дамчыштыр мактадым. Шупту-ла херээр бүдөр болзун.

База май 9-та болган хүрешке Моолдун мөгезин

чик машина-биле шаңнаан деткикчилерни база-ла "эр хейлер" деп мактавышпаан, Тыва биле Моолдун аразында эп-найыралды быжыктыраарына база бир дуза болур. Ынчалза-даа чедишкенин-биле чергелештир, көрүкчү кижик болганымда, бичик четпестерни база бижикседим. Чүл дээрге кажан хүреш төнмейн турда, Моолдун авырга мөгезин машина-биле шаңнай бээрге, мен ону амы-хууда арай далажыпты деп бодап ордум. Барып-барып Тываның алдарлыг чаан мөгези Аяс Монгуштун хүрежи чаа эгелеп турда, машина-биле шаңнай бээрге, шала эпчок болгаш чоннун сонургалын өжүрүпкөн ышкаш болду. Машина дээрге анаа-бир сунуптар белек эвес-ле болгай. Мөгелерниң болгаш бүгү чоннун караа, сонургалы ында болгай. Шаңнааны кончуг шын, чүгле хүреш төне бээрге шаңнаан болза, дыка-ла солун болур ужурлуг турган. Ниитизи-биле бо чылгы хүреш өске чылдарда хүрештерге бодаарга, онзагай солун болган.

Мартын САНДАЙ-ООЛ
пенсионер.

Кызыл хоорай.

Моолдар чүге шыырагыл?

Моолдар доктаамал бе хымызы ижер, эът чиир, аът-хөл-биле халбактажып, эмдик аъттар өөредир болгаш эът-ханы кончуг сайзыраңгай, белен-селен могал-шылаваас чүези ол-ла болгай.

Эмдик чылгы чөлдеп, демдектеп турар өйде Моолдан бээр хүрешкеш, шүглүп чораан мөге Ондар Шойдан чылгыны ужуруп турда, чөлдеп демдектеэн улус безин четтикпес турган чүве деп Эртине-Хаа кырган-ачай чугаалаар чүве.

Хомуданчыг-даа, хараадан-

чыг-даа чүве чылгы мальысты когу үстүрүнге чедир оорлап, чип алдывыс. Шаанда чылгы малды кым-даа оорлавайн чораан. Чүгле кокай-бөрүден камгалаар, кадарар. Бүгү назынында эдилеп чораан адының бажын чөнүп өлген черинге ышка азып каар чораан. Бойдуста шупту чүве тудуш, харылзаалыг. Бир эвес чүвениң ужурун билер кижик болза, чылгы малдың амы-тыныга четпес чүведир ийин.

Серге ОНДАР.

Артык эвес

2003 чылдын май 8, 9 хүннеринде тыва чонга хүреш эң чараш болгаш көрүксенчиг болган. Ол тыва мөгелерге аргалар шингээди алырынга, девип-самнаарынга, содак-шудак, бөрт, тон кедеринге шыңгыы өөредилгич кичээл болган.

Тыва мөге оолдарның аталдары, оларның шилип алган хүрежинге сундулуу, Россияда, Европада, харын-даа бүгү делегейде алдаржып турар. Тыва оолдар, уругларның салым-чаяанын сайзырадып, тыва

хүрешти улам хөгжүдери, массалыг болдураары-биле ону школарның өөредилге программасынче киирзе деп саналдыг мен.

Тыва хүрешти улам сайзырадыр сорулга-биле эртем-практиктиг конференцияны Сүт-Хөл кожуунга организастан эрттирзе кандыгыл? Ол ышкаш мөге салыкчыларының дыл-домаан уранчыдып, өөредип, кедер хевин, хевир-аянын чурумчудары артык эвес деп бодаар мен.

Аралдүү ОНДАР.

Сут-Аксы суур.

Хөгжүлдени алыр

2002 чылда РФ-тин Президентизи В.В.Путинниң спорттун массалыг чоруун көдүрер талазы-биле үндүргөн чарлыгына үндөзүлөп, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди тускай программаларны ажылдап кылган. Ол күш-культура талазы-биле тускай дээди эртемниг специалистерни, Олимпий оюннарынга киржир спортчуларны белеткээри, күрүне чергелиг спортчу төп, делегей чергелиг маргылдааларны эрттиреринге дүүштүр улуг спорт ордузу, спортка салымныг оолдар, уругларга школа-интернатты, спорттун кышкы-чайгы хевирлеринге баазаларны, стадионнары тургузары, хөгжүдери дээш, оон-даа өске кезектерден тургустунуп турар.

Күш-культура талазы-биле специалистерниң белеткелин бистиң республикада Олимпий-жи курлавырлар училищезинде, Тываның күрүне университетинде, кады ажылдажылганын Красноярскиниң күш-культура институтунда, Омск хоорайда Сибириниң Олимпий академиязы, күш-культура университеттери

чорудуп турар. Бо чылдын дугуржулгазы-биле Омскиниң Олимпий академиязының болгаш күш-культура университетинин эртемденнери республикага март айда «Кадык чуртталга дээш» деп угланышкынныг эртем-практиктиг конференцияны бедиң деңгелге эрттирген. Ол ышкаш республиканың спорт школаларының удурткучуларының билиин бедидери-биле өөредилгени чоруткан.

Делегей база Олимпий оюннарынга киржир шыырак спортчуларны белеткээринге Россияның Күрүне удурткучалыг спортчу төвү-биле кады ажылдап, шак ындыг төптү бистиң республикага тургузарын чугулап көрүп турар.

Аңаа долу эмчи хайгааралы, психологтук белеткел, спортчуларның эки деңгелге чеменири, эрге-хоойлу талазы-биле камгалалдары, шыырак спортчуларга Чазак деңгелинге шаңнал-макталдар дээш, оон-даа ыңай спортчуларга таарымчалыг байдалдарны тургускан болур.

Бистиң хоккейжилеривис Саяногорск, Абакан хоорайның

спортчулары-биле ужуражылгаларны кылган. Хаакка Красноярскиге маргылдаага киришкен.

Май айдан эгелеп мини-футбол, улуг теннис база футбол спортун калбаа-биле сайзырадыр сорулгалыг школачылар, аныктар, улуг улус аразынга маргылдаалар эртип турар.

Май байырлалдарында Моолдун авырга мөгези Агбаансамдан Сүхбаттын Тывага кээп хүрешкени улуг өөредиг болган, ынчалза-даа бистиң мөгелеривис тыва хүрештиң сайзырап турарын база көргүскөн.

Май 10-да аът чарыгы болган черге ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак тыва хүрешти школаларга өөредири база сайзырадыры дээш тускай программаны тургузуп болурун, харын-даа бистиң шыырак дээн мөгелеривис Аяс, Маадыр Монгуштарның, Чимит Кууларның школаларын ажыдып болгай дээнин бодум хуумда деткир мен.

Бо чылын Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк чоннарының спорттун национал хевирлеринге бир дугаар спартакиада болур.

Ол июль айда Якутияга эртер. Спартакиаданың программасынче бурят, хакас, якут хүрештер кирбейн барган, тыва хүреш бодунуң онзагай хевир дээш кирген. Спартакиадаже киргенде, аңаа бүгү тала-биле белеткел, шилилге кончуг чидиг болуру билдингир. Бир дугаарында кандыг деңгилерге чардынарын өөренип көөрү чугула. Деңзи аайы-биле 64, 75, 88, 100, 100-тен өрү деп мөгелерни үзүктөзе кандыгыл? Содак-шудак, идик, бөрт, шыва тон, мөгениң чараш девин күүседир илбан.

Мөге салыкчылары (чазакчылар) тыва хүрештиң аргаларын кончуг эки билер, мөгезинге хей-аът көдүрүп, кажан, кандыг арганы сагындыра кааптарын билер турары күзенчиг. Чок болза мөге кижик боду чазакчылыг болза база шуут, тренери-даа болгай-ла.

Хүрешти 14 хардан өрү оолдар аразында назы-хар аайы-биле 4 кезекке чарып, сайзыралта эки.

14-16 харлыг, 16-18 харлыг оолдарны деңзи аайы-биле

хүрешке ийи катап октадырга уштур, 18-22 харлыг оолдарның хүрежи элээди оолдарга бодаарга, бедиң деңгелге келген турар ужурлуг. 3-кү бөлүктү 18-22 дээнинде ужур бар. Бо талазы-биле мээң бодалым, оолдар 18 хар азы школа доозупканда, өөредилге черлеринче кирип алган соонда, 1-2 чыл хүрешпейн баар таварылгалар бар. Шериг чорааш база 2 чыл чидирер үе турар. Шериг соонда чамдык оолдар улуг мөгелер аразында хүрежинден сестир, хүрешти каар таварылгалар база тургустунуп кээр. 18-22 харлыг аныктарны хүрешче хаара тудар, сонургалын көдүрери кончуг чугула. 4-кү бөлүккө 22 хардан өрү мөгелер хамааржыр.

Амгы үеде тыва хүреш Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүрде колдап, сайзырап турар. Өске кожууннарга база хүрешти көдүрүп, сайзырадыры күзенчиг. Ынчан республика чергелиг маргылдаалар солун, чидиг эртип, хөгжүлденин алыр дээзинге идегел улуг.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ,
хостуг хүрешке спорт мастери.

САГЫЫР ЧҮҮЛДЕР ЭНДЕРИК

Чүдүлге-сүзүглел

Буддизм азы сарыг шажынның эртеми дээрге бүгү бойдуштук, кижитөрөлгөтөнниң амыдыралының даял-дамырындан тудуш эртеми болур. Тыва чурту, ооң чону — Азия төвүнүн чүрээне турар кайгамчык чараш бойдус байлактыг, арыг агаарлыг онзагай чурт. Биче буурай тускай нация тыва чон төөгү шагдан бээр бурган-чүдээниң, хүрээ-хииттиң, ном-судурлуг, лама-башкылыг, дүңгүр кагар, алганыр алгыштыг чаян-дөстүг хамнарлыг мындыг чүдүлгелиг чон-дур бис. Чараш, чаагай чаңчылдарымыс база онзагай. Чөптүг эвес чылдагааннар ужурундан шажын-чүдүлгевисти хоруп, эртем-билигилг, чаян-дөстүг лама-хамнарны кем-буруулуг кижилер кылдыр көрүп, чонунун боттарының кужубиле тудуп тургузуп алганы хүрээ-дуганнарны үрөгөп, бурунгаар бичи-даа үзөл-бодал чок бужар үлгедигни кара туразында кылып турганын кижиде бо-ла чорааш кайгаар боор-дур. Өске чүү-даа канчаар, оода-ла хүрээ-хииттерге дегбээн, ону үрөгдөзөн болза, байдал бир яны, чөргө эки талазынга турар ийик. Кээргээр сеткил чок аажылаашкынга каржызы-биле таварышкан хүрээ-хииттерниң ээлери-даа болза анаа-ла оран-савазын, турлаан кайын кагаш баар чүве деп, бир-ле химирелин салгаш ыраар-дыр ийин.

Рынок үезинде улуг хүрээлер тудуу байтыгай, 4-5 метр хем-чээлдиг бичи казанак бажың тудуп алыр безин берге амыдырал ышкыжыл бо. Ханы бодал чок каржы үлгедигиниң-даа уржуу бооп чадаас, хүрээлер тудуулары-даа шуудал чадап, сарыг шажын чүдүлгевисти арайла херекке алыксаас, а харын-даа мырыңай арагалаашкын чавырылбастаан, кем-херек үлгедиглери, үптээр-былаар, оорлаар, хоран чашпан чыыр, эң ылаңгыяда херээжен чонун аразында иштинден төрүп алган төлүн каапкаш баар таварылгаларны чугаалаары безин берге херек-тир. Бо-ла хамык бужар үлгедиглериң хайы-биле «хир-лиг тывалар», «арагачы тывалар» диртип солун-парлалгага бижидерге хораннын чүү дээр боор ону.

Тыва чонунун бурун шагдан бээр чүдүлгези сарыг шажын 1929 чылда 4813 ламалыг 26 хүрээлер турганын төөгү материалдарында бижип-даа турар. Мээң ачам-авам чүдүлгеге шуут-ла сеткилинден бердинген улус чүве. Ынчангаш мен база чүдүлгеге бердинген, ынак мен,

чүдүүр чүдүлгем сарыг шажыным ол. Чүдүүр, чалбарып, тейлээр, чажыг чажарымга шаг-төөгүден бээр ада-өгбелеримге чагыртыр мен.

Кижитөрөлгөтөнниң чүдүлгелин каап болбас, агым суг-даа узуп аарда, арга-арыгдан ыяш-даа кезерде чалбарып тейлээш алыр. Бир-тээ шажын-чүдүлгевисче эглип, аныяк лама-башкыларны сарыг шажын эртеминде өөрөдип турар болганы-выста, хүрээлерни тудуп, Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелин тургузуп, Камбы-ламаны сонгуп алган болганы-выста сарыг-шажынның сорулганын, ооң ажык-дузанын чонга дээштиг кылдыр чедирери күзөнчиг.

Чырыткылыг Башкы XIV Далай-лама 1992 чылдың сентябрь төнчүзүндө бистин Тывага моорлап кээп турда, чон кайы хире анаа ынак, бердинген-дир, оон будунун баскан чериниң довураан адыштап аар, оон тонунун эдээнге дээр аар дээр, канчаар чүткүп турбаан дээр. Сарыг шажынга чон ол хире бердинген-дир. Ынчангаш ам база катап Чырыткылыг дигир Бурганывыс, авыралдыг ынак Башкы XIV Далай-ламаның Тывага база катап моорлап келирин, эң ылаңгыяда Чадаананы утпазын сеткилимниң ханызындан күзээр-дир мен.

Ачамның төрөлдери шыырак дээр ламалар Куулар Дамба-Сүрүн, Чүлдүм-Хелиң база үргүлчү аалывыс-биле кожакады чурттап чораан лама адашкылар Монгуш Хайын-Хырбаа, ооң оглу Монгуш Ак-Сүгө, бурун шагын чаян-дөстүг улуг хамнары Куулар Сүрүн-Хам, Куулар Дарыймаа (шоло ады Ак-Кадай), өөвүс-биле чаңгыс өдөккө-даа чурттап чораан хам чүве. Ачам лама-башкыларны, хамнарны-даа бир эзерлиг айтты чедип алгаш чалап, хооп эккээр кижитөрөлгөтөн чүве. Мен ынчан ол ламаларның ном-судур ном-чуурун пат магадап ханмас чордум, шуут-ла тааланчыг, чежеге-даа чедир дыңнаксаам кээр. Ачам-авам суглар тургаш тейлээрге, кады тейлеп-чалбарып, тейлеп-даа чораан мен.

Мээң бердинген, ынаныштыг, сеткил-сагыжымдан чүдүлгем — сарыг шажын. Чүгө дээрге кырган-ачам үргүлчү эреге шуудар, тариналар номчуур кижитөрөлгөтөн чүве, а ачам шууту чаңчылдарны шыңгысы сагыыр, чүдүлгеге ынак кижитөрөлгөтөн утлаан мен. Ол уруг-дарыы сылданып, аакталып, улаарай бээрге, идик-

териниң чөргөшкннерин ужулгаш, оларының кырынга каггылап каар, оон олары анаа-даа апаргылаар. Эрги сан-биле айның 8 чаазында, 22-де, 30-де (ону бүдүүнүнүн хүнү дээр) аалдан ырадыр чер чорбас, аңнаас, ак чем үндүрбес, мал-маган еске кижиге бербес дээр, оон-даа ыңай. Сарыг шажын кижизиниң сагыыр ужурулу чүдүлдери-ле хөй. Безин чадаарда еске кижиге бөргүн, курун-даа бербес, өске кижитөрөлгөтөн чөм ишпес.

Бир эвес шажын-чүдүлгевисти хоругаан, биеэги хевээр турган болза, амгы бо үе дег эр, херээжени, улуг, аныяа чокка арагалаар чорук-даа турбас, кем-херек үлгедир, оорлаар, үптээр-былаар, нүгүлдээр-мөгелээр-даа чоруктар черле турбас турар ужурулу. Эң ылаңгыяда тыва херээжен чонунун аразында арагалаар чорук эң-не коргунчуг апарган. Оон эрткек, мырыңай херээжен ие кижилерде кижитөрөлгөтөн амы-тынның чедип турар таварылгаларны чажыргаш канчаар. Шаанда херээжен кижитөрөлгөтөн арагалап-даа чорбаан, херээжен кижитөрөлгөтөн амы-тынның четкен чүвени улуг назылыг өгбелерден-даа айтырарга ыңдыг бужар үлгедиг тыва кижиниң төөгүзүндө турбаан чүве-дир дижитер боор чүве.

Кажан 1992 чылдың күзүндө Чырыткылыг Башкы XIV Далай-лама Чадаанага моорлап келгеш, хөй чон мурунуга ном-судур номчуп, йөрээл кылып турда, мен бодумга хамаарыштыр бодап көөрүмгө, бүгү бодум чиик, сергек, сагыжым ажый берген болдум, чүгө дээрге бо дигир бурганга мен сеткил-сагыжымдан ол хире чоок, ол хире ынакшыг-биле бердинген болган мен. Бир катап 1983 чылдың чайынында Моол Арат Республиканы төвү — Улан-Батор хоорайже аян-чорук кылып чорааш, ында херек кырында ажылдап турар хүрээлерге кирип, лама-башкыларның өргүл кылган езулалдарына баргаш, аңаа база тейлеп-чүдүп, чаагай чыттыг айдыс-артыжының чыдын-даа тынып алдым. Ол хүрээлерде олурган кижитөрөлгөтөн дең, денди чараш хола бурганнарны кижитөрөлгөтөн магадаар боор чорду. Оон ынак мээң ында бир сонугаар хүрээм Кандан-Хүрээзи, ону денди чараш кылдыр тудуп тургускан, ол хүрээни тударда чаңгыс-даа кадаг какпайн туткан дээр болду. Ынчан Далай-ламаны айтырарымыска Тибет чуртунда бар XIV Далай-лама дээр чүве.

Мээң бодалым болза дигир

чорааш, ол Далай-лама деп башкыны көргөн болза деп күзеп чордум. Күзелим бодарап бүткени ол ынаан. Чырыткылыг Башкының хүлүмзүрөөн шырай-арнын көрүп алыр улуг аас-кежиге меңээ таварышканын утпас мен. Ооң хайырааны эмтаңын-даа чонга үлөп бердим. Сарыг шажын эртемин долу шингээдип алырынга узун хуусаалыг, үр чылдар негеттинери албан. Шаг-шаанда улуг лама-башкылар: «Шажын эртемин бүгү тызынында өөрөгөш, чүглө боостага чедир өөрөдип» — деп чугаалаар боор ийин деп, бурунгу өгбелерден дыңнаан мен. Ону бодап көөргө, шажын эртемин бүгү чуртталгазында шингээдип өөрөдир чүве ышкыжыл. Ам бисте кандыг-дыр чээ, чамдык лама-башкылар бис дижитер, чон төөрөдип чоруур хуурмактар ном-судурун дедир-даа салып алган езу-барымдаалап чоруглаары чажыт эвес-ле болгай. Ол чүл дээрге аңап чор мен дээр, ок-чөмзөө чок хос боо чүктөп алгаш чораан кижитөрөлгөтөн дөмей, аңың турар черин-даа, аң деп чүве кандыг дүрзү-хевирлин-даа шуут билбес кижитөрөлгөтөн ышкыжыл, шак ыңдыг кижитөрөлгөтөн ийин. Ынчан чорааш арай кошкак кижилерден эңдере-чаа ажык-кончаа алыксаар, чиженнерни чок деп болбас. Мен Тываның кайы-даа булуңнарына баргаш, чон-биле ужуражып чугаалажы бээр кижитөрөлгөтөн мен, ламалар бис дээр, кара көрнүр хамнар бис дээр кижилерни чон эңдөвөс, чугаалажы бээр чорду.

Чырыткылыг Башкы XIV Далай-ламаның 1995 чылдың март айда «Шын» солунда сарыг шажын кижилеринге чагаа-зында мынча дээр: «Кээргээчел, ынаныр сеткилин шыңчы айбычызы мен, ынчангаш чуртталгамның сөөлгү тыныжынга чедир шак ыңдыг бооп артар мен...» Өттүр сөглөөн ханы уткалыг бо сөстү Чырыткылыг дигир бурган бистерге сеткилин ханызындан чагааны таварылга эвес болбайн канчаар.

Сарыг шажын эртеми дээрге эртем-номчун, культураның болгаш төөгүнүн дээр — оон үндөзүндө бир. Сарыг шажын эртеми кончуг хөй адырдан сайзырап тургустунган ханы утка сорулгалыг эртем болур. Буддизм дээрге Сандан ыяштың эртеми, а ол Сандан ыяш чүглө Индия, Тибет чуртунда үнүп турар канчаар-даа аажок хүндүткөлдиг үнүш деп лама-башкыдан дыңнаан мен. Бир

эвес бистин Тывада болза артыш-дыр ийин, оларның үнген черинден кара күштер чайлап турар боор чүве-дир. Кандыг-даа багай чытты чүглө артыштың чаагай чыды базар. Чер кырында бойдус төлүнүн шимчөвөс талазының бирээзи артыш ол, а бойдус төлүнүн шимчөөр талазы дээрге бүгү-ле дигир амытаннар ол-дур. Бир эвес сарыг шажынны сагыыр, барымдаалаар болза, чүдүүр, сүзүглээр чүдүлдери-ле хөй. Эр кижитөрөлгөтөн өлүргө, оон бажын ыяшка өрү бедидир муруну чүкчө көрүндүр чалап азып каар, а кошкар бажын хая-даш кырынга бурунгаар көрүндүр чалап алыр, кижиниң холубиле азырап алган ыды база эң-не эргим, ынчангаш ыт өлүргө, албан-биле ооң аксынга бичи борбак чаг суккаш, чөргө аппарып каар. Ыт — улуг угааныг, буянның, кижиниң болгаш аал-коданның хайгааракчызы. Өг-өреге кирип келгеш, кижиге аяк-суксун сунарда ыяп-ла ийи холубиле сунар, а чаа тип каан пашта шайны аас дивейн чер чоруурга, үлө-херек чогу-вайн баар. Каа-даа чорааш, кажан-даа карангы имир дүшкөн соонда улуг ыыт-шимчөөн үндүрүп болбас, хоржок. Өске кижиге курун, бөргүн берип болбас, өске кижитөрөлгөтөн чөм ишпес дээр, өске-даа сагыыр чүдүлдери эңдери.

Ынчангаш ам сарыг шажын талазы-биле арай шын эвес, ай, хүн календарында кижитөрөлгөтөн кайнаар-даа барып болбас, базар-баар чер чок кылдыр кара хүннер айтыткаш туруп бээр дика эпчок чүве бо. Чамдыкта сарыг шажын календарын езуугаар айның 8 хонуунда аал ээзи ырадыр чер барбас, 9 хонуунда мөчөөн кижитөрөлгөтөн орнукуштупас, 16 хонукта улуг улустун, а 14 хонукта бичи кижилерин бажының дүгүн кыргып болбас, 15 хонуунда куда-дой болбас дээр-ле, кара эңдери хоруушкуннар бар боор-дур бо. А бир эвес эрги санны шын барымдаалаар чүве болза, айның 8 чаазында, 22-де, 30-де, шынап-ла, ырадыр чер чорбас, аалдан үнмөс чүве болду ийин. Мен бо хүннерни кончуг сагыыр, барымдаалаар, ол хүннерде бердинип чоруур кижитөрөлгөтөн.

Ынчангаш мээң бердинген, ынаныштыг чүдүлгем — сарыг шажын ол чүве. Лама-башкыларның мөргүл кылган, ном-судур номчаанын, оларның конга-дамбыразынын, шаңкеңгиргезинин үнүн таалап дыңнап, аңаа чүдүүр мен.

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожун.

Хамдан хам кончуг

Шаанда чүдүлгелерниң чуруму арыг болгаш шыңгы турган. Ол ышкы бистин Тыва чуртунга хамнаашкын чүдүлгези шаг-шаандан бээр турган болгаш шыңгы сагыыр чурумнарлыг, чонга ачы-буяны улуг турган. Ону бистин чоргааралымыс, делегейниң дигир эртинези Монгуш Бора-Хөөевич Кенин-Лопсан бодунун ажылдарында бадыткап турар.

Коммунисттик партияның тергиделиниң үезинде хамнаашкынны хораан турган. Ажык-чарлыг үениң катап келгени-биле 1991 чылдан эгелеп Тывага хамнаашкын катап эгелээн. Оон бээр каш чылдар иштинде хамнар хөлчөк улуг базымнарны кылганнар. Даштыкы хамнар-биле харылзааны тудуп, тыва хамнар шыырак деп чүвени көргүскөннер. Ынчалза-даа чамдык хамнар дедир барып, шыдавас, билбес чүвезин солун арнынга чырыдып суг тургулаар боор-дур. Чоокта чаа бир хам ай-

хүнүн айтыркаш, чаъс чагыдар мен деп чарлаттынды. Оон түңнели кандыг болганын ном-чукчулар билер. Оон бир хам даштыкыда бооп турар дайын-чааның хуусаазын-даа айтып турду. Оон «өттүр көрүшкүнү» шуут меге болду чоп. Ынчаар канчап чон бажы төөрөдир боор. Оон ыңай чок апарган кижиге кандыг өңнер тааржырын айтырып кээрге, көңгүс утка чок чүдүлдери сүмөлөп турган болуулаар. Чок апарган кижиниң ажыглаар ужурулу өңнерин часпас болза эки. «Адының бажы хоя берген» кижини чок апарган хүнүнден эгелээш, өлүг бойдусче санап бээрлери база бар. Ол ыңдыг эвес. Чүглө үш хонганда, ол кижиниң мөчүзүн ажаап кааш, чүглө ынчан ону өлүг бойдус деп санаар. Чүгө дээрге чамдыктарының карааның оду өшпөөн бооп болур. Ынчангаш чок апарган кижиниң караан ыяп-ла хаар. Аксы ажык турда, ол кижиниң сүлдө-

УЛУС БАЖЫ ТӨӨРЕТПЕЗИН

сүнезини эрте үнер. Оон азыптенип чоруп бээр. Оон эки чүве үнмөс.

Чамдык хамнар теле-дамчы-дылгаже үнүп келгеш, чонга орта чүве чугаалавас, чалчытына бээр таан эпчок. Ындыг хамнарны дорт эфирже үндүрбес болза эки-дир ийин. Чонга эпчок ышкыжыл. Моон соңгаар телевидение ажылдакчылары оваарымчалыг болурун күзээр-дир мен. 1991 чылдан 1996 чылга чедир ынчан чаа тургустунган «Дүңгүр» ниитилелинге элээн арбын хамнар ажылдап турдуvus. Чонга ачы-буян чедирер сонуургал-даа улуг турган. Оон бир хүн даргавыс Сайлык-оол Иванович келгеш: «Силерни

Рабочая кудумчунда № 45 бажыңче көжүрер кижитөрөлгөтөн мен» — дээр. Рабочаяда бажыңче көжө берген бис. Ол хевээр даргавыс бисти ол бажыңче дедир кирибээр. Бажыңны бүгү хамнарның ажылдап, чыып алган акшазы-биле үстүкү черлер-биле дугуржуп тургаш, хамнар ниитилелиниң президентизи М.Б.Кенин-Лопсан садып берген турган. Ол оран-саваны амгы «Дүңгүр» ниитилелиниң даргазы Дугар-Сюрюн Ооржак дедир хамнарга эгидип бээр дээр судтажып туруп берген. Чеже-даа суд болган, түңнел чок бооп турар.

Республикада хамнар дыка көвүдөөн. Шуптузу-ла ат салган

саазыннарлыг болур-дур. Кайы хамаанчок улустарга чүгө хамнар шыңзылгазы тыпсып турарын кижитөрөлгөтөн кайгаар. Байдал бо хевээр уламчылаар болза, хамнарның саны чондан-даа көвүдей берип болур-дур. Шыңгы хыналда тургузар болза эки. «Чон — чоорган, хөй — хөйлең» чоннун мерген угааны бо байдалды эдиттер-ле боор. Төрөөн бойдузунарга ынакшып, оон-биле ханы харылзаалыг бооп, кайы хамаанчок хамнарга бүзүрөвейн көрүнөр. Арыг бойдус деглереп турзун. Өршээ, хайыракан!

Кым ОНДУМ,
хам.

ХОНАШ-ТУРЛАГ СОЛУВАСКА...

Мал ажылының ажыын бедидер, бот-үнезин чийгедир, ооң продукциязы-биле амыдырал-чурталганың байдалдарын экижидер эчис сорулганы күүседир хемчеглерге Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының оралакчызы С.М. Оюн киржип турар. Чоокта, май 28-30-де, Тес-Хем кожуунун О. Шынаага республиканың шээр малын өстүржүп турар зоотехниктеринин "Төгериң столу" болуп эрткен. Тыва уксаалыг хойнуң дүгүн класстаарының болгаш бонитировказының дугайында арга-дуржулга солчушкуну болган. Республиканың көдээ ажыл-агыйының чамдык хоочуннары, зоотехния ажылында хөй чылдарда ажылдап келгенер, көдээ ажыл-агыйының эртем-шинчилел институтунун, ук-саажыдылганың "Тувинское" күрүне каттышкан бүдүрүлгенин төлээлери ук болушкунга идепкейлиг киришкен.

"Төгериң столдун" бир киржикчизи Сергей Мөңгеевич бо удаада меңээ хойнуң дүгүн класстаары, бонитировка (малдың шынарын үнелеп шинчирлери)-биле холбашкан айтырлары бирги ээлчегде тайылбырлады. Шээр малдың тыва уксаалыг дагын тургузары, ооң-биле холбашкан айтырларның база катап көдүрүлгени төөгү ужуру-дузалыг. Агаар-бойдузу каддыг-дошкун девискээринин үндезин чурттакчылары "Хойлуг кижиле — каас" — деп шаг-шагдан

бээр чоргаарланыр. Эвээш эвес шенелделер, эдишкыннер соон дарый эвээш чарыгдалдыг, шүүт-даржылгазы барык түвек чок малывыс чидеринин кырынга келген. Чамдык хоочун мал ээлериин, специалисттерин, эртемденнерин демдеглет турары-биле алырга, шээр малдың тыва уксаалыг читкен. Тываның мурнуу кожууннарынга чоруурга, ук хевир-биле дөмей хойларның барын эскерип болур. С.М.Оюнуң тайылбыры-биле алырга, тыва уксаалыг ийи хевир камгалаттынып арткан. Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннарда баят (моол таланың), Эрзин, Тес-Хем кожууннарның сараджа (казах таланың) уксаалы-биле ол хой камгалаттынып арткан. Тыва хой дугайында айтырлар, ооң эрткен, амгы болгаш келир үези солун болбайн аан. Бистиң ада-өгбелеривис хой кежи, дүгү-биле тус черниң агаар-бойдузунга тааржыр идик-хептерни, кайгамчык эдилелдерни кылып, ажылдап келген. Хой ээди — доктаамал хереглеттинер продукт. Ужа-төш — эң хүндүткелдиг чернеринин бирээзи. Бурунгулары-выстың хүлээп ап келгени-биле алырга, хой сүдү-биле сүттээш шай дег амданныг суксун кончуг ховар.

Хөөремик, чамдык баштак кижилер мынча дигилээр болгай: тыва шай хайындыры — уран чүүл. Хой сүдү-биле кады саарып тургаш хайындырып каан шайны кымчы-биле кагарга-даа,

үзүлбес дигилээр. Ук чем эм-таң база шынарлыг. Хүнзедир, хондур чер чоруур дээн шаанда чамдык кижилер бир доңгуу иштиң ижил алыр. Ол дээрге үш литр хире суксун-дур ийин. Шак ындыларның бирээзи — оюн-баштак аажы-чаңыг Ошпар даайым. Хондур-хүнзедир ону эдерип тургулаан мен. Ийи дугаар хүнде бергедексеп келир мен. Ол чаңымны даайым эндевес, мени койгуннадыр, куштадыр. Ам канчаар, кырганның баш удур белеткеп алган дузаа-биле койгун дузактаар мен.

Торлаа дузактаары оон-даа шүүттүг, ылаңгыя турупкан кижиге. Одага чедип келирге, даайым колдуунда менден-даа олчак-омактыг болгулаар. Торлааларлыг, ийи-үш-даа койгун дузактап алган болур.

Ам эскерип чоруурга, сүттүг чем ижин-баар, мага-ботту камгалаар бүдүш-туруштуг. Ажыг божа, ооң сарыг-суунуң шынары садыгда амгы суксуннарны ажып турар. Курут, ааржы дугайы бир аңгы-ла ыйнаан. Бөгүндө ак чем аймаа, үндезин тыва чем бүдүрүп белеткээри чаа-ла эгезин ап оорар. Шуут уттундура бербээни — келир салгалдарга ааскежик.

Күрүне каттышкан бүдүрүлгелер, кооператив, арат (тараачын) ажыл-агыйлар, өг-бүлө болгаш төрөл бөлүктөр бир дем-биле көдээде мал бажын база катап

өстүрүп эгелээни өөрүнчүг. Чаагай бо ажылды шуудадып, бот-үнези чийк шээр малды дагын өстүрери-биле республиканың зоотехниктеринин "Төгериң столунун" Тес-Хем кожуунун О.Шынаага болуп эрткени демдеглексенчиг. Аңаа көдүрген кол айтырыг-биле чергелештир республиканың "Зоотехниктер эвилелин" база тургускан. Эвилелин дарагзынга Тывада көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институтунун улуг эртем ажылдак-

жүп хонар. Кайы үеде кыштаг-лаары күстүң шинчизинден дорт хамааржыр. Күзег ийи хонаш-турлагыг. Чүгө дээрге кыштаг-ның одар-белчири камнаары ол. Чоокшулай хонгаш, кыштаг-ның септелгезин, белеткелдерин чорудар. Хар чагбаанда малчын кыштагның одар-белчири аъттыг, чадаг хынап көөр. Оът-сигенин кайы хире үнгенин то-дарадыр. Малга сагыш салышкын кижиге немелде энерелди хайырлар. Долгандыр хүрээлел ынчан кижинин хей-аьдын көдүрер. Мал ээзи колдуунда төрүүр малы, анай-хураганнары дээш кыштааның одар-белчири хуваар.

Эң-не хөй айлар кышка хамааржыр. Ынчангаш аалдар кыштаанга эң хынамчалыг. Чылдың дөрт ээлчээнде аңаа доктаамал мал тударын шаанда хоруп чораан. Чүгө дээрге хонаш-турлаг "хостуг дыштаныксаар", ынчангаш "ажына бээр".

— Кыштаг одарын чылдан чылче бастырып, аңаа мал бастыра болза, хой оъттаар черге гельминт (мангыс курттар, чижээ, кыжа) көвүдээр. Олар белен черле өлбөс. Ынчангаш шээр малды сериин оъттуг чайлаглар, тайгаларже оदारладып семиртири албан. Тайга оьдундан ижинин мангыс курттарын арылгалыг эм-таң үнүштү мал боду тып оьт-таар — деп, Сергей Мөңгеевич түнней тайылбырлады.

Арапчор ОКСУР.

ӨӨРЕНИП КӨӨР

Өвүр кожуунун Ак-Чыраада чурттап чоруур төрөлдерим аалыга чоокта чаа чедер бергеш, бир чүүлду онзазынып ханмадым. Ол чүл дээрге — ханада азып каан Өвүр кожуун чагырга черинин малчыннарга Шагаа-биле байыр чедирген йөрээл сестери, тыва календарь. Адаанда кожуун чагырганың даргазы Александр Куулар ат салган. Мындыг онза белекти Шагаа бүдүүзүндө алыры дег улуг белек кайда боор. Мен ажылы-биле адааргап ханмадым. Чүгле ол эвес. Шагаа бетинде малчыннар-биле ужуражып, оларның кыштаглаашкынын эртип турарының дугайында база Шагаа байырлалын малчыннар-биле кады эртеригенин биске төрөлдеривис хөөрөп берди.

Шынап-ла, онзагай эрткен-дир: концерт, оюн-тоглааның көргүзүлгери, кожуундан келген даргаларның лекция-беседалары. Малчыннарга халас эмнерни берген. Контораның ажылдакчылары белек-селекти сунган. Спортчу маргылдааларга малчыннар, культура ажылдакчылары, кожуун чагырганың төлээлери киржип ойнааннар: канат тыртарынга малчыннар 1-ги черни, кожуун чагыргазы 2-ги черни, тыва хүрешке кожуун чагыргазы октадып алган. Бардамга (тыва манчы-хуужуурну чиринге) 1-ги черни культура ажылдакчылары, 2-ги черни кожуун чагыргазы алган. Аът чарыжынга 1-ги черни малчыннарның аьды ээлээн. Аът чарыжынга эң-не сөөлгү черге кожуун чагыргазының аьды таварышкан.

— Келир чылын аът чарыжынга 1-ги черни алыр бис — деп, даргалар баштактанып турганнар.

Ак-Чырааның малчыннары мынчаар солун шагаалаан-дырлар. А, бистер база чүгө даргаларымыс-биле, мынчаар маргыжып болбас бис? Езулуг, бөдүүн чонунд аразынче кирери бо эвес бе? Ынчангаш Тес-Хем кожуун чагыргазы, өске-даа кожууннар чагыргалары өвүржүлгениң дуржулганын өөренип көрзе кандыгыл?

Кара-кыс ТУМАТ.

МАШИНА САДЫП АЛЫКСАЗЫНЗА...

Эрткен чылын Кызылдың бир чурттакчызы бодунга даштыкы марканың чийк машиназын садып алыр дээш таныыр кижизи-биле сүмелешкен. Оозу база бир эжин таварыштыр Владивостоктан таарымчалыг өртекке машина ажырып эккээр кижилер барын дыңнаткан. Бүзүрээчел садып алыкчы даштыкы марканың машиназының каайлы эртер документилерин бодунуң акшазы-биле төлөп кааш, машиназының өртөөн оларга бергеш, чагып-чагып чорудупкан. Владивостоктан Кызылга чедир машинаны эккелген. Ынчалза-даа чогуур ээзинге четпейн чыда, ук машина шыңгыы үрелген. Каразыг чок машинаның ээзи септелгеге эвээш эвес түннү үндүрген. Түннелинде иномарканың ээзи ниити чарыгдал-биле каттай ийи-даа машина өртөөн бодундан үндүрген.

Даштыкы маркалыг техника кедеңги-ринин ынактарына машина өртөө ажыр төлээри чангыс эвес айыыл дээрзин билзе чогуур. Харын-даа меге документилер ажылдап тургаш, каайлы документилерин долдурарын-даа барымдаалавайн, Россия девискээринге даштыкы машиналарны эккелгеш, кандыг-даа каразыг чокка өске кижилерге улуг өртекке садып турар сайгарлыкчылар болганчок таваржыр. Ындыг таварылгалар орай-даа бол, эрге-хоойлу ажылдакчыларынга билдинип, олар чедир кылбаан документилерин болгаш санашпаан телевирилерин дөмей-ле кылыр апаар дээрзин билбези комуданчыг.

Кандыг-даа кижинин амыдыралында машина-техника чүгле ыңай-бээр аргыжарына эптиг аргалары эвес, а ооң социал байдалының бир-ле талазында туруштуун көргүзүп турары болгай. Сөөлгү үеде амыдыралдан көрүп чоруурга, кижилерин баян-сегерээни, акша-төгериинин хөйү ындыг чүве ийикпе, чон бистиң бүдүрүлгениң эвес, а даштыкының бүдүрген машиналарын мунуксаар, аңаа сонугалдыын көргүзүкээр. Ооң-биле каттай чон аразындан даштыкы чурттарны кезивишаан, оон бодунга кандыг-ла-бир улуг өртектиг үнелиг этти садып алганын азы садып алырын бо-ла эскерти бээрлери чажыт эвес. А ында багай чүве чок, чүгле бүгү чүвениң хоойлу-дүрүм езуугаар боттанылганын билеп алыры чугула.

Бир эвес автомашина бүдүрүлгеге азы коммерциялыг сорулгага көрдүмээн болза, ону кандыг-даа кижиле каайлы кызыгаарын таварыштыр бөдүүн, чигел-

делиг чурум-биле эрттирип алыр аргалыг. А чийгелде чүгле чаңгыс машинаны кирип турар үеде болур. Ортумаа-биле бир даштыкы марканың чийк машиназынга 60 мундан 130 мун рубль чедир каайлы телевири үндүрүп турар.

Даштыкы марканың чийк машиназын кызыгаарже кирип турар үеде каайлы телевириң талазы-биле чийгелдени автомобиль каш километрни эрткени барымдаа чокка, ооң чүгле үндүрген чылы үш чылдан ажып турар болза төлөп болур.

Каайлы албанында

А арткан таварылгаларда ол чаа машина кылдыр санаттынар болгаш пошлина өртөө аар болур. Оон аңгыда машинаның ээзи даштыкы күрүнеден барып садып алгаш, боду ол-ла хевээр машиналыг кызыгаарны эртип келген таварылгада чийгелдени кылып болур. Ол ышкаш автомобильди демир-орук азы самолет-биле эккелгенде, дараазында документилерни каайлы органнарынга көргүзери чугула:

— машинаны сонгаартан садып алган деп бадыткалдыг бижик (садыглаашкын керээзин машинаны ээзи сонгаарга чоруп турда, чарган турар ужурулуг);

— чогуур документиге ук барааның чедер чери Россия деп айтыгкан турар;

— машина үдегизи азы кады чоруур кижиле ээзи боду болур дээш, оон-даа өске. Кызыгаарда эрттирилге пунктузу машинаның ээзинге каайлы эртти-

рилгелери-биле санашкан азы машинаның документилерин болгаш ону кызыгаар таварыштыр эрттирип болурун дугайында хыналда кылган документилерин көргүскен таварылгада, ук машинаны чурттап турар черинин аайы-биле чедирип бээринин дугайында чөпшээрелди бээр. Ынчал кээрге сонгаартан машина садып чоруурунун мурнунда каайлы органының агар санынче Россия девискээринче машина эккээринин телевирилерин баштайла чорудары чугула болур ышкажыл. Телевири машина ээзинин чурттап турар черинин аайы-биле кылыр.

Эрттирилге пунктузунга документилер долдурарының болгаш чедиреринин дугайында каайлы органнарының негелделери күүсеттинмээн таварылгада ук машинаны Россия кызыгаарындан эрттирбейн, дедир чорудуптуп болур. Кызыгаар таварыштыр даштыкыдан чийк машина эрттирип турар кижиле эрттирилге пунктузунга ап чоруур бараанының дугайында дыңнадышкыны албан кылыр. Машинаны кызыгаардан эрттирген дугайында факт каайлы органында тускай журналга демдеглеттинген турар. Журналда салган дугаар кызыгаар эрткен дугайында дыңнадышкының демдээ болур. Машинаның ээзи паспортун, даштыкы паспортун, машина мунар эргезин, техпаспортун, каайлы телевири кылган орденин хоолгазын дээш, херек ужурулуг документилерин шуптузун көргүзөр. Ол ук бараан кайнаар баарының дугайында ТД-6 декларацияны долдургаш, бүгү документилерин көргүскен соонда, автотранспортту чедиреринин дугайында хыналда документизин долдурар.

Орукка кандыг-бир чылдагаан ужундан машинага үрелишкын таварышкан болза, каайлы долдургуларын боттандыра-ры-биле ук машинаны түр када шыгжамыр складыга тургузары чугула. Дүрүм езуугаар ону машинаның келгенин дугайында дыңнадышкын кылган болгаш ону складче хүлээп алганының дугайында акт долдуруп турган тускай каайлы ажылдакчызы кылыр.

Наталья МОНГУШ,

Тыва каайлының парлалга секретары.

(Төнчүзү. Эгези № 64 "Шында").

— Оо, бо шагда кижик мактаар кижик кайда дээр сен. А кол-ла чүве, кым ону чугаалап турарындан хамааржыр-ла болгай. Силерниң чугааңар менээ аржаан суу дег амданың чагай болчук.

— Ийет, кежээлерде аныктар волейбол ойнай бергенде, Чарита биле Сергек-оол өске эш-өөрүндөн ылгалы бээр улус. Сергек-оол школа директору даайының өөндөн мячик, сетканы алгаш, оюн-тоглааны организамай бээр, чогуш шилгедек узунзумаар болгаш, волейбол ойнаар талазы-биле база эң-не шыырактарның санынга кирип турар боор амытан-на болгай. А Чарита бо оюнга база-ла салым-чаяннык болган. Ажы-биле чугаалаарга, Чаританың волейболга хандыкшы бергенинде Сергек-оолдуң салдары дыка улуг болдур ийин. Чогуш-на бо чылдагаан-биле Чарита ада-иезин албадап тургаш, мячик саттырып алгаш, "херим школазы" деп адаары, долгандыр туруп алгаш бөмбүктээр чаданы эрткен соонда, ол уруглар аразындан шыырак ойнакчы апарган. Кежээлерде ол албан-биле Сергек-оолдуң командазынга ойнаксаар, чамдыкта катчып алгаш, кежээ дургу уттурбастап, шаанга кирип ойнап алырлар. Чоокта чаа кежээки оюн үезинде бир болза, шынап-ла, Чаританы бажыңында ада-иези хереглей берген турганы ол ийикпе, азы Сергек-оолду холпалааны ол ийикпе, Чаританы угбазы Марита "бажыңче чанып көр" деп дилей берген. "Ойнаксап тур мен, адыр" — дээрге-даа, талаар, албадааш турар. Чогуш-на ынчан Чарита: "Сергек-оол ышкаш шыырак болгаш чараш волейболдаар кижик-биле кады хондур-даа бол, ойнаксаар-дыр мен" — деп мактал сестерни эдиккен кижик-дир.

— Мен ынчан арай-ла чазыпкан-дыр мен. Хондур ойнаар дээрге, дүңелерде мячик көстүр эвес, ойнаттынмас-ла ыйнаан.

— Ынчалза-даа өске оюндан ойнай-ла.

— Ол кандыг оюн чүвөл?

Хенертен Сергек-оол Чаританы куспактапкаш: "А мындыг оюндан ойназа" — дээш, оң эриннеринден ошай берген. Чаританың Сергек-оолдуң Марита-биле ийикпе азы өске-даа уруглар-биле ужуражылгазының херегизи болуп турганында ужура-ла бар. Ол уругларның орнунга мен турган болзумза деп бодап Чаритага боттанмас күзөл дег, ынчангаш оода-ла бүдүү кедеп көрүп турганы ол. А бо хүнде ол күзөл боттаны бээрге, Чарита чүге-ле ийик, ам аңаа удурланып эгелээн. Сергек-оолду чүү боор, мындыг таварылгада хереглээр авьяастан эгелээш, эргелел-чассыдыгга чедир бүгү аргаларын ажылгап, анык, харын-даа ам-даа чаш, кенен сеткилдиг уругну көгүдө берген. Бо бүгү чугаадан, чүректи шапкыландырып кээр эргеледигден, Чаритага Сергек-оол дээрге оң бүгү назыда чарылбас эжи апаар ышкаш сагындырган. Чоорту уругнуң талазындан удурланышының күжү суларавышаан, адак соонда Чарита Сергек-оолга бүгү-ле күзөлдөрдүн чедип алырынга чөпшээрелди берипкен. Каян ийи кижиниң аразынга харылзааның эң-не шышык чадазы келирге, Чаританың назынында бир дугаар таваржып турза-даа, оон сонугралын хайындырып турганы кылдының бодунуң эрээниң талазын көргүзө берген.

Кенен сеткилдиг шийтпири-биле Чарита чаш назынындан үнгөш, шак ынчаар амыдыралдың үүлезин чүктөй бергени ол. Күскээр кыжын оң база бир хайы көстүп, Чаританың иштели бергени илереп келген. Чажыртынар дээш үезин эрттирип алган, ужулдурар-даа аргажок апарган болган. Доозукчу класстың өөреникчизиниң школа-даа сактыр хары кайда дээр сен. Ада-иези уруун бачыттан ырадып, өске кожуунда төрөлдөргө чедирип, аңаа оозун чигеттирип алганнар. Олчазы кыс уруг болган. Аяна деп адап-даа алганнар. Ол аразында бо-ла бүгү болушкуннарның бир кол буруулуг

"БОМЖ" ЧАРИТА

Чечен чугаа

кижизи — Сергек-оол сугда октаан даш-биле дөмей чиде берген. Чарита мындыг байдалдың чылдагаанын даап бодап турган. Чүл дээрге чайын Марита Кызылдан кээрге, Сергек-оол-биле оларның аразында улуг чугаа болган хире. Оон соонда Сергек-оол-даа читкен, а Маританың Чаритага хамаарылгазы хыйыр-кылчаң апарган боорга, хамык бүгү чажытты Сергек-оол Маритага сөглөп берипкен-дир деп, Чарита билген-даа. Марита өөренип чоруткан олчаан, ол-ла хевээр угбашкылар сагыш-сеткил-даа талазы-биле, чер аразы-биле-даа ырак чуртталганы туду бергеннер. Чарита Сергек-оолду барык чай-кыш чокка дыкала манагзынган. Оозу ол-ла хевээр ис чок.

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, Чарита улуг сагыш-сеткилдиг соктунуундан адырлып, анык назының тевиинге оон сорбузу удаайн экирий берген. Чүгле ада-иезинде азырадып каан уруу Аянаны ында-хаа чассыдып, эргеледи бергеш, оон арын-шырайында, аажы-чаңында Сергек-оолдуң ора-сомазын эскерип кааш, Чаританың сеткилинге бир-ле хомудалдың азы ческиниң демдектери илереп келир.

Чарита, чоңаада-ла өде-чара кижик, ам оон-биле болган үстүкү таварылганын соонда, оолдар-биле хамаарылгазы бир янзы апарган. Ол оолдар бажы санап, бирээниң бажын төөредип - төөредип, удаптаанда-ла өскези-биле соругдаалажы бээр апарган.

Мындыг байдал Чаританың ада-иезиниң сагыш-сеткилин дүвүредип турган болбайн аан. Олар боттарының бүгү-ле харылзаа-хүндүткелдин ажылгап тургаш, хей чүректи тенек уруун кожаларының Руслан дээр база-ла Чарита-биле чаңгыс класска өөренип чоран огу-биле өглөп-баштап алганнар. Руслан улустан улуг-ла ылгалыр чүвези чок, харын-даа бичи ырбыска мага-бодундан эгенип, чоңдан чаштынган-даа ышкаш, хей чүве-даа чугаалавас оол-ла болгай. Оон чаңгыс-ла чажыды — коказы уруг Чаританы эге чажындан тура бурганчыдып чарашынары, аңаа бүдүү ынакшылы. Ол Чаританы октаргай сылдызынга дөмейлээр турган. Сылдыс ышкаш чайынналып хып-даа турар болза, аңаа сен кажан-даа четпес сен. Чарита коказы оолдуң сагыш-сеткилиниң хилинчектенип чоруурун эскерип билип-даа турза, оон артык оолдарның Чаритага даңгырак сестери бар-ла болгай, ынчангаш ол Русланга харылаар безин чайы чок турганы ол. Кажан ада-ие денгелинге уругларны өглээр дугайында чугаа тургустунуп кээрге, Руслан бодунуң ол аас-кежиинге бүзүрээр-даа хире эвес, ындында-ла ырбыска дурт-сыны улам бичиилеп, хей чугаа көүктөлдирбес боду улам ылым-чылым апарган...

... Чарита Николаевна Аяс Данзырынның реклама-чуруун ам шагда-ла уттулкан. Караанга Русланың ынакшыл долган борбак кара карактары чуруттунуп кээрге, Чаританың сагыш-сеткили чымчач, ынчалза-даа улуг буруузунган бодап оон чүрээни ине-биле шашкылаан дег сыргады берген. Ийет, Руслан - биле кады чурттаан беш чыл, ам бодап кээрге, Чаритага эң-не аас-кежиктиң чылдары болган. Руслан кедергей ажылгыр, Чарита-биле кады чурттааш, бир чыл хире болганда төрүттүнүп келген, индий кино маадырларынга дөмейлеп адап алганы Зита дээр уруунга канчаар-даа аргажок ынак, келир үеже бүзүрелдиг көрүштүт, өг-бүлеге езулуг ээ кижик болган. Ынакшыл чоорту келир дээр, Чарита Русланың аажы-чаңынга чоорту өөренип, оон топтуг бүдүгүндөн томаарып, оюн-тоглаа, мөөрей-маргылдаа дээш, кайы-бир черже чорупканда безин бажыңыңче далажып, үш-үдүрүм тенек чаңчылын шуут уттулкан.

Хай-халаптың болуру карак чивеш

аразында дээр, Чарита ол каргыштыг хүннү кажан-даа утпас. Ийе, харын, оларның чаңгысклассчызы болур бир эжиниң төрүттүнген хүнүн демдеглээр дээн чалалгаже Чарита чааскаан-даа бол, барып болур турар. Руслан кевин-херекчюулус чылган черже барыксавас, чоңаада ыңдыг яңылыг черлерже Чаританы: "Бодуң-на барып көр" — дээш, бажыңындан ыравас кижик. Харалаан, ол кежээ Русланы Чарита боду-ла албадапкан ийик. Дөрт хар чедип турар Зитаның безин эдертип алганнар. Ажы-биле чугаалаарга, Чаританың бо албадалы оон эш-өөрүнге бодунуң өг-бүле талазы-биле аас-кежиин көргүзүксээн сеткили-дир ийин. А ол көргүзүт эгидип четпес кара кажыыдал-биле төнерин бурган безин кайы билген деп.

Чылган чон аразынга кандыг-даа каралыг кижик турар, Чарита биле Русланың аас-кежиинге адааргаан сеткилдиг дерзии амытан ол кежээ бодунуң ералыг херээн кылып, ийи иешкини чырык өртөмчөйге өскүс арттырып каан. Чогуш ынчаар алып болза, бо трагедияга Чаританың бодунуң киржилгези улуг деп санап болур. Чүл дээрге дерзии амытан, кижик дүрүзүн чидирипкен Чанагаш-оол дээрзи — эге класстарга Чарита, Руслан суглар-биле кады-ла өөренип чоран база чаңгыс-классчызы-ла-дыр. Элээди үезинде Чанагаш-оол бөлүгүлдиг садыг оорлашкынынга киришкеш, назы четпестерниң колониязынче чоруткан олчаан демир херим артынга чуртталга оон амыдыралының адырылбас кезээ апарган. Хосталгага үнүп келгеш, үр-даа болбас, база бир херекти үүлгөдип алгаш, катап-ла ынаар чоруптар амытан-на болгай. Бир-ле "домзак" чапсарының үезинде Чанагаш-оол суруунга келгеш, чаңгыс-классчызы Чаританың шончалай чечээ дег частып келген, ай-хүн херелдиг алдын даңгына апарганын эскерип, сеткил хайнышкынындан бажы эедерип берген. Чаритада чүү боор, ынчан оолдар бажы санап, тенип турган үези-ле болгай, неделя хиреде Чанагаш-оолдуң бажын төөредип - төөредип, черле дорт, өде-чара сеткили-биле: "Сен меңээ таарышпас, эмин эрттир каржы-дыр сен" — деп ажы-биле сөглөөн чүве-дир. Чанагаш-оол чүрээнге улуг-ла согушкуну алган ийин. Чүрээни оожуктуруп, Чарита-биле чугаа кылып чадап чыткаш, ынчан Чанагаш-оол база-ла өөрөнгөн "зоназынче" кирип шаптырыпкан. Ералыг таварылга бооп, чоокта чаа хосталгага үнүп келген Чанагаш-оол бо удаада чылган чонун аразында аалчы бооп чедип келген болган. Чанагаш-оолдуң бодун шөлзөн алдынып, чамдыкта айтышкын бергилеп каап турарын бодаарга, ол байырлал эрттирип турар аныктарның чоок төрөли хевирлиг. Арын-шырайында өөрүшкү чайыннаан, хостуг, каткы-иткилик, хайралыг уруун эдертип алган өг-бүле Чарита биле Руслан чедип келирге, Чанагаш-оолдуң сагыш-сеткили кырынга дүн дүшкен-биле дөмей караңгылай берген. Чанагаш-оол стол ужунга ылым-чылым апарган оруп берген, чүгле удаа-дараа стол кырындан дашкада арганы кандыг-даа ажыгзынган байдал чокка кылгытып каап орган. Чаританың ону "Каржы сен" - дээн сөзүңге ол шагда-ла харыллаксаан ийик. А Чарита Чанагаш-оолду кел сал-ла эскерзе-даа, олче кичээңгей салбайн, сагыжын өскээр чардыктырарын кысқан. Ынчалза-даа оон сеткилинге бир-ле дүвүрел хонупкан, чүрээ кандыг-бир коргунчуг чүүл болурун эндевейн-даа турган ышкаш болган.

Дашкалар куруглаттынган тудум-на, Чанагаш-оолдуң кичээңгей ам өг-бүлениң эр ээзинче чайгылып эгелээн, сактырга ол тенниг херим артынга кадыг-дошкун амыдыралга хилинчектенип турда, Руслан оон кайгамчык эртинезин ыят чокка оорлап апарган ышкаш бол-

ган. Хей чылда "дом-зактап" каапкан кижик-лерниң психология-зында оор, мегегич чорукка чүгле чаңгыс хары бар — өлүм.

Байырлаан кижик-лер бир-ле чапсарлап, агаарлап, таакпылап турар аразында даш-

тыртан улустарның ол-бо алгырышкан үнү дыргын тарай берген. Чаританы дашкаар чүрээ күш-биле албадапкан ыш-каш болган. Бажындан үне халып кээрге, ынаар херим кыдыгында черде Руслан ийленип алган олурган, оон ак нейлон хөйлеңиниң мурнун дургаар истелген хан черде хөлдөнип чыткан. Чарита хайы-ралыг эжиниң чанынга халып чеде бергеш, оон ийи эктинден сегирип алган. "Руслан!" — деп өртөмчөйи бир кылдыр кышкырыпкан ышкаш болган. Шынында Чаританың үнү ийи кижини долгандыр үглей берген улуска шагжоок кылдыр дыңналган. Ол үндөн Русланың өлөрерип бар чыткан карактары чырыш кынны берген. Бажын ковайтып кээп, кургай берген эриннерин шимчеди берген. "Чарита... Зита уруумну..." дээн сестерни Чарита арай деп-ле дыңнап, колдуунда-ла Русланың эриннериниң шимчээш-кининден даап бодап каан. Хенертен Русланың аксында көвүк-биле холушкан хан сыстып үнүп келгеш, бажы халаш диген. Чаританың кушкуннаан үнү суурнуң кежээки имиринге кулак уюкталдыр тарай берген.

Эх, амыдырал, амыдырал...

Русланы ажаап каан кажыыдал хүнүндөн эгелээн он ажыг чыл Чаритага дүш-дүлүндө дег эрткен. Тываларның "таакпылажыр" деп адаары эки эвес чаңчылы бар. Ажы-биле чугаалаарга, чамдык кижилерниң өлүм-чидимге сылдап алгаш, арага ижериниң база бир чылдагааны-дыр ийин. Чарита "таакпы-лажыр" келген эш-өөрүнүн, дөргүл-төрелиниң теви-биле эгелеп алгаш, арганың кам-хайыра чок кара аспаанче чоорту кире берген. Чаританың бажыны баштайгы удаада эш-өөрүнүн, а чоорту аңаа суурнуң эң-не эттинмес арагачы-ларының чыгыр дунчузу апарган.

Зитаның школага өөренип эгелээр чылын Чарита база кыс уруг божуп алган. Адазы кымыл дээрзи безин орта билдинмес, үези четпээнде төрүттүнген болгаш аргажок ырбыска, кижик болур-болбазы безин айтырып кырынга турган барасканын иешкилер Гита деп адап алганнар. Гитаны таптыг эмзирер дээрге, авазының эмииниң сүдү безин чок, бергедеп турда, уруунуң ажыын ажыыр дээш элекке-ле кырыгылай бергилээн Чаританың ада-иези хөөкүйнү эмискиктеп тургаш, кижик кылып кааннар.

Зита хенертен чиде берген. Аңаа-ла чиде берген. Чүнү-даа чугаалап кагбайн, үнгөш олчаан барган. Бир-ийи хонук иштинде уруу эш-өөрүндө азы кырган ада-иезинде деп бодааш, Чарита улуг-ла эшкедөөзөн. Оон девидеп үңгөн. Школага баарга, башкылар Чаританы удур кончуп: "Уруунуң сөөлгү үеде чуруму баксыраан дээш каш-даа келдиртирге безин чаңгыс-даа кээп көрбөзөн сен" — деп буруудаар болган. Ынаар-мынаар дөргүл-төрелдерже сөс сегледип, Чарита мырыңай те-нек аарыыр чыгыы апарган турда, бир-ле кижик аңаа чагаа суна каапкан. Уруунуң, Зитаның чагаазы болган.

"Эки, авай! Бир-ле дугаар чугаалап каар чүүлүм: мен дээш сагыш чооваа, мени дилеве. Мен ам кажан-даа бажыңче дедир эглип кээп шыдавас мен. Эзирик-терниң думаа-чараалыг истерин аштап, ыглажып-кушкуннашкан сестерин дыңнап, алгыжып-кырышкан шош-содаазын чарып, эвеген-чанагаш аажылаашкы-нарын көрүп шыдавас мен. Гита дунмам-ның ачазы-дыр деп таньштырып турганың Чечек-оол акыйны сактыр-дыр сен бе? Чогуш ол Гитаның ачазы эвес-тир ийин. Чечек-оол акыйның мени херээжен кижик кылып каанын сен кайы эскерген сен. Сээң ынак эш-өөрүнүң чамдыгы менээ база кедергей ынак турган дээш мени буруудатпа, авай. Урууң Зитадан".

Амыр ХОЮГАН.
(Уланчылгы).

"Улуг-Хем" солуннун коллективинге

Хүндүлүг коллегалар!

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күркөмтединин, республиканың кожуннар аразының солуннарының болгаш сеткүүлдер редакцияларының, ном үндүрер болгаш полиграфияның коллективтери Силерге болгаш "Улуг-Хем" солуннун хоочуннарынга, ооң номчукчуларынга ук солуннун бирги номеринин чырыкче үнген хүнүнден 25 чылы-биле изиг байыр чедирип тур!

Силерге үре-түннелдиг ажылды, чогадыкчы чедишкннерни, келир үеге бүзүрелди, кадыкшылды болгаш чаагай кежикти күзедивис.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күркөмтединин даргазы
О.С. ШИРИНДУУ.

Байыр чедирришкени

Россия Федерациязының кадык камгалалының тергенини, дээди категорияның эмчизи, Мөңгүн-Тайга кожуннун улуг эмчизи — уруувус, утбавыс, дунмавыс **Светлана Далай-ооловнаны** болгаш ооң удуртуп турар коллективин Медицина ажилдакчызының хүнүн таварыштыр изиг байырлыгысты чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, бедик тура-сорукту, байлакшылды күзеп, буянның ажил-ижин алгап-йөрээп, Бурган аас-кежикти хайырлаар болзун деп йөрээп тур бис.

Улуг үүле бүдүрер дээш
Уйгу-дыш чок ажылыңар
Уттундурбас артып калыр —
Узун назын назылаңар!

Ачазы Далай-оол Далдышевич, дунмалары, хөй санныг дөргүл-төрелдери.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ!

Бистиң уруувус **Зумрад Сергеевна ДОНГАК** база күдээвис **Эрес Туматович САНЧЫ** бо чылын 30 харлап турар. Уруувус Зумрад Сергеевна Улуг-Хем кожуннун Торгалыг суурда төөгү башкылап ажылдап чоруур.

Күдээвис Эрес Туматович — Улуг-Хем кожуннун Торгалыг суму чагыргазының даргазы. Рынок харылзааның берге үезинде ол сумунун чонун билдирип башкарып, чогадыкчы езу-биле ажылдап турар. Аас-кежиктиг, эптиг-найыралдыг өг-бүле оол, кысты өстүрүп, чараш эки чүүлдерге кижизидил чоруурлар.

Ынчангаш уруувус, күдээвистин төрүттүнген хүнүн таварыштыр дараазында одуругларны тураскааттывыс:
Хаяалыг хүн, айдың чырык өртемчейге
Хамааты бооп чаяаттынып төрүттүнгеш,
Мугур үжен харлааныңар дээш, байыр тудуп,
Мугур-Аксы суурнун чону төрелдеринер
Аас-кежини, кадыкшылды, чедишкннерни
Алгап-йөрээп, ак орукту күзеп тур бис!

Улус чоннун ажы-төлүн өөредир деп
Улуг чаагай сорулганы боттандырып,
Башкы болуп салгалдарны кижизидип,
Маадырлыг үүле кылып чорууруң дээш,
Сеткиливис ханызыңдан чоргаарланып
Черге чедир мөгейип каап чор бис, кызым.

Улуг-Хемниң Торгалыг суму баштап
Улус-чонун ажил-ишке эвилелдеп,
Уйгу-дыш чок, кызымаккай, сорук күштүг
Улуг херек кылып чоруур күдээвиске,
Чораан чоруу чогу-бүдүп турзун-на деп
Чогадыкчы чедишкннерни күзеп тур бис!

Мугур-Аксында авазы, дунмалары.

Россияның хүнүн Тыва Республикага байырлап эрттирерининг хемчеглер ПЛАНЫ

✦ Кызылдың Ленин кудумчузунга (Солдат алдар тураскаалыңдан Арат шөлүңге чедир) байырлыг чыскаал, митинг

Июнь 12-де 10 шакта.

✦ Арат шөлүңге театр-життинган көргүзүг, концерт-курстар

Июнь 12-де.

✦ Чик атлетикага эстафета болгаш школачылар аразыңга национал хүреш 10 шакта Совет Тываның 5 чылы стадионга

Июнь 12-де.

✦ Арат шөлүңге аныктар ансамблдерининг концерти

Июнь 12-де 21 шакта.

✦ Кожуун, суур, суму төптеринге Россияның хүнүңге тураскааткан байырлап хемчеглер

Июнь 12-де.

✦ Арат шөлүңге байыр-ладдың фейервериги (оттар дүндүүжү)

Июнь 12-де 23 шакта.

Кино

Июнь 9-10-та «НАЙЫРАЛ»: «Пункт назначения» (США, мистика) 10.00, 11.40, 13.20, 15.00, 16.50, 18.20.

Видеозал: «Вихрь» (США, боевик) 9.50, 11.30, 13.10, 14.50, 16.30, 18.10.

Июнь 11-де «Пункт назначения» 10.00, 11.40, 13.20, 15.00. «Люди X 2» (США, фантастика) премьеры 17.00.

Видеозал: «Вихрь» 9.50, 11.30, 13.10, 14.50.

Июнь 12-15-те «Пункт назначения» 10.00, 13.20, 16.50, «Люди X 2» 11.40, 15.00, 18.20.

Видеозал: «Не каркай» (Индия, 2 серия, комедия) 10.10, 12.50, 15.30, 18.10.

Июнь 10-11-де «ОТЧУГАШ» «Молодожены» (США, комедия) 14.00, 15.45, 17.30.

Июнь 12-де «Опасные рейсы» (Россия) в 14.00, «Молодожены» в 16.20, 18.10.

Июнь 13-те «Осторожно, Василек» (Россия) в 14.00, «Молодожены» в 15.45, 17.30.

Июнь 14-те «Принц Ходдон и принцесса Ранран» (Корея) 12.00. «Внимание, черепаха» (Россия) 14.00 «Молодожены» 15.45, 17.30.

Июнь 15-те «Королевство кривых зеркал» (Россия) 12.00. «Молодожены» 14.00, 15.45, 17.30.

Аксы-Барлык ортумак школазын 1973 чылда дооскан эш-өөрүвүстү 2003 чылдың июнь 14-те 12 шакта төрөөн школавыс чанынга чыгыртын чарладывыс.

ОРГКОМИТЕТ.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң оглурус, акывыс, дунмавыс, ачавыс **Валерий Дары-Базырович МОНГУШ** 2003 чылдың апрель 30-де хенертен мөчөөн. Бо аар берге качыгдалывысты деңге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Чөөн-Хемчик кожуннун прокуратуразыңга, кожуннун төп эмнелгезининг кадрлар килдизинге, Чадаананың КАИ ажилдакчызы Чамбааларның, Баазаңарның өг-бүлелеринге, Хорум-Даг суму чагыргазыңга, Хорум-Даг колхоз баштаар черинге, «Хүнчүгеш» ясли-садтың коллективинге, Кызыл, Чадаана, Ак-Довурак хоорайлардан база Чыраа-Бажыңдан келген төрелдеривиске, кудаларывыска чүрээвистиң ханызыңдан четтиргенивисти илереттивис.

Авазы, Маадыр ие Сайынмаа Лопсановна Монгуш, аксы-дунмалары, оолдары.

Сорулга Чамьянович КУУЛАР

Үр эвес аараанының соонда, 71 харлап чораш, 2003 чылдың июнь 5-те С.Ч. Куулар хайырлыг амы-тыныңдан чарылган.

Сорулга Чамьянович Куулар 1932 чылдың март 23-те Чөөн-Хемчик кожуннун Шами сумузунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Шами эге чада, Бай-Хаактың чеди чыл школазын дооскан. Күш-ажылчы базмын 1949 чылда Чөөн-Хемчик кожуннун Ийме школазынга башкы болуп эгелээн. Шериг хүлээлгезин уजार чүүл кезээнге эрттирген. Ооң соонда ол-ла кожуннун Хорум-Даг, Шами школаларыңга ажылдап турган. Красноярскин башкы институтун чедишкннерин дооскаш, Чөөн-Хемчик кожуннун Хайыракан ортумак школазынга ажылдааш, ол коллективти 17 чыл дургузунда удурткан. Ынчангаш ол школаның материал-

техниктиг баазың экижидеринге, өөредилге-кижизидилгени бүгү талалыг бедидип, ол школаны республиканың эң эки ажилдыг коллективинге чедир ажилдаан, ынчангаш ССРЭ-ниң тургустунганыңдан бээр 50 чыл оюн таварыштыр СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелин, ВСПС-тиң ВЛКСМ ТК-ның Кызыл тугу-биле шаңнаткан. Ооң удуртулганы-биле школаның, интернаттың чаа бажыңнарын туттургулаан, башкыларга бажыңнар база немешкен.

Эң шыырак билиглиг, организаакчы башкы болганы-биле С.Ч. Куулар 4 чыл дургузунда Чөөн-Хемчик кожуннун улус өөредилге килдизинге ажилдаан. Дараазында чылдарда Башкылар билии бедидер институттун методизи болуп, бодунуң быжыг билии, дуржулгазы-биле республиканың башкыларыңга улуг

дузаны, арга-сүмезин дамчыткан.

Дараазында чылдарда Тыва АССР-ниң Дээди Советинин Президиумунун улус хүлээп алыр кабинетин эргелекчип, инструкторлап, Канцелярия начальниктеп, килдис эргелекчип пенсияже үнгүжеге чедир ажилдаан.

Сорулга Чамьянович каа-даа ажылдап чораш, чүткүлдүүн, бедик харысалгалыын, эш-өөрүрөк, бодунга болгаш кады ажылдап чораан эш-өөрүңге негелделиин көргүзүп келген.

г медаль-дың эдилекчизи, хөй санныг хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткылаан.

Езулуг төлөптиг мөзүлүг эживис С.Ч. Кууларның чырыткылыг овор-кевири бистиң сагыш-сеткиливиске хевээр артар, уттундурбас.

БӨЛҮК ӨӨРҮ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8046. Чагыг 66.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б.ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектерининг талазы-биле хоойлужулугузының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелининг Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтедининг типографиязыңга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттың материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпей барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.